

H I S T O R I J S K I Z B O R N I K

Godina VIII.

Zagreb 1955.

Broj 1—4

POČECI RADNIČKOG POKRETA U ZAGREBU

Mirjana Gross

Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj do propasti Austro-Ugarske možemo podijeliti u dva perioda: 1. 1869—1889, razdoblje njegovih početaka,¹ i 2. 1890—1917, razdoblje organizirane socijalne demokracije. U prvom periodu je klasni radnički pokret još vrlo slab, ali socijaldemokratske ideje, unošene u prvom redu iz Austrije, mogu se i tada pratiti čas u više, čas u manje izrazitom obliku. Razvoj austrijske i njemačke socijalne demokracije odražava se i u Hrvatskoj — nosioci su tih ideja tada manje grupe radnika — u skladu sa specifičnim prilikama u Hrvatskoj. Različna pitanja evropskoga radničkog pokreta, koja su bila aktuelna sve do pojave II. Internacionale, mogu se nazrijeti i u Hrvatskoj. Zbog ekonomske zaostalosti zemlje, a prema tome i slabosti radničke klase, kao i zbog jakoga političkog pritiska, ta su pitanja kod nas manje izrazita. Prepleću se socijaldemokratske s anarhističkim idejama, a uz njih postoje nacionalističke i sasvim nepolitičke težnje radnika, kojima je svrha uglavnom osiguranje radnika u bolesti. Zasada moramo ostaviti otvorenim pitanje o konkretnoj ulozi svake od tih struja u radničkom pokretu, pa zbog toga ne možemo precizirati ni opći karakter ovog razdoblja. Pokušat ćemo pridonijeti rješavanju ovih pitanja analizom prve faze radničkog pokreta toga razdoblja.

Period od 1869 do 1889 možemo, naime, razdijeliti u tri faze: 1. 1869—1875, od prvih pokušaja organizacije radničkih društava do propasti prvog općeradničkog lista »Radnički prijatelj«; 2. 1876—1884, razdoblje ilegalne djelatnosti malih grupa radnika, među kojima dolaze do izražaja i anarhističke tendencije, a koje svršava u vezi s nemirima u Hrvatskoj 1883, hapšenjem i osu-

¹ Potrebno je reći, zašto smatramo, da moderni radnički pokret počinje upravo 1869. Akcija za modernu radničku organizaciju pokrenuta je prvi put među tipografskim radnicima ljeti 1868. na poticaj iz Beča. Akcija se razvila i donijela prve rezultate tek 1869. kada je učinjen pokušaj da se osnuje i opće radničko društvo. Međutim, u eri raspadanja cehova vjerojatno je, da je i prije 1868/9 bilo pojedinih nepovezanih i spontanih gibanja među radnicima, ali su takva gibanja morala imati sasvim drugačiji karakter, nego ovo, koje počinje pod utjecajem njemačkog i austrijskog socijaldemokratskog i sindikalnog pokreta. Takva radnička gibanja morat će se obraditi u posebnoj periodici, čija će granična godina biti svakako 1868.

² Prvo je radničko društvo postojalo u Osijeku vjerojatno već 1878, ali o njemu zasada nemamo bližih podataka. (Radnički prijatelj 1874 br. 3.)

dom najistaknutijih radnika 1884; 3. 1884—1889, razdoblje prvih praktičnih rezultata omasovljenja radničkog pokreta. To je pripremno razdoblje za pojavu organizirane socijalne demokracije, u kojem socijalističke tendencije sve više prevladavaju nepolitičke tendencije u pokretu.

Mi ćemo se dakle zadržati na pitanjima radničkog pokreta od 1869—1875, pa ćemo pokušati da odgovorimo na slijedeća pitanja: Kakav je karakter radničkog pokreta u tom razdoblju s obzirom na socijaldemokratske ideje? Kakva je djelatnost, opseg i rezultati tadašnjega radničkog pokreta? Kako viši društveni slojevi u Hrvatskoj reagiraju na pojavu radničkog pokreta?

I.

Hrvatsko-ugarskom nagodbom g. 1868 otvorena su vrata kapitalističkom razvoju u Hrvatskoj u interesu mađarskih vladajućih klasa, a s tim se u vezi postepeno izgrađuje ona ekonomska i socijalna baza, koja uvjetuje postanak radničkog pokreta. Položaj seljaka je u tom razdoblju vrlo težak. Jedna od glavnih posljedica prodora kapitalističkih oblika na selo bilo je raspadanje zadruga. Taj je proces doduše trajao već dvadesetak godina, ali je on upravo u razdoblju, o kojem govorimo, bio naročito akutan. Mađaronski, a zatim i narodnjački sabor donose zakone, koji pomažu raspadanje zadruga. I ostale prilike na selu pogoduju stvaranju seljačkog proletarijata i poluproletarijata. God. 1872 se u mnogim krajevima Hrvatske i Slavonije pojavila glad; u cijeloj zemlji osnivaju se odbori za pomoć gladnima. Poljoprivreda je na niskom stupnju, marvinska kuga uništava stoku. Seljaka pritištu feudalni ostaci; zbog konačnog rješavanja urbarijalnih pitanja dolazi do seljačkih nemira.³ Usto porezni tereti sve više rastu, a porezna se snaga pučanstva ne diže. I na kraju, velika agrarna kriza 1873 teško pogađa i naše selo.

I u gradu je situacija teška. Nas ovdje u prvom redu zanima Zagreb, jer se u ovoj radnji bavimo uglavnom zagrebačkim radnicima. God. 1870 imao je Zagreb 19.857 stanovnika, od kojih se vrlo mali broj bavio obrtom i trgovinom.⁴ Nema podataka o brojčanom odnosu samostalnih obrtnika i radnika, ali se može pretpostaviti, da je broj radnika mogao biti tek neznatno veći od broja obrtnika ili čak približno jednak.⁵ Svakako je nesumnjivo, da u privredi prevladava mali obrt i da se u tom razdoblju već pojavljuje pitanje, koje će ostati

³ God. 1873 proglašen je prijeki sud u Virovitičkoj, Požeškoj i Bjelovarskoj županiji; 1874 došlo je do nemira seljaka u Stubici.

⁴ God. 1870 stanovništvo Zagreba dijelilo se prema zanimanju ovako: svećenstvo 253; javni činovnici 528; učitelji 142; učenici 735; književnici 9; umjetnici 68; advokati 61; zdravstveno osoblje 72; poljoprivreda, šumarstvo, lov, ribarstvo 1533; rudarstvo 0; građevni i umjetni obrt 404; obrt kovni, kameni i drvene tvorevine 569; obrt lučbeni (kemijski), prehrana 434; tkalstvo 677; kožarstvo, produkcija papira 576; posredno produktivni poslovi 239; trgovina 518; transport 86; novčani i vjeresijski zavodi 24; vlasnici kuća, glavničari 670; služinčad, podvornici itd 3507; osobe bez stalnog zanimanja iznad 14 godina 4078; ispod 14 godina 4674. (Statistički ljetopis za godinu 1874, Zagreb 1876, str. 12—13.)

⁵ Što se tiče trgovine, bilo je 1870 u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji 2605 samostalnih trgovaca i 3074 trgovačkih pomoćnika, a u Zagrebu 322 samostalna trgovca i 306 trgovačkih pomoćnika. Brojčani odnos obrtnika i radnika kretao se vjerojatno u sličnim relacijama.

najakutnije sve do kraja Monarhije — propadanje malog obrta, ne zbog konkurencije domaće industrije, koja tada praktički jedva i postoji, već zbog konkurencije jeftine robe uvezene iz industrijski razvijenije Austrije i Mađarske. Razumljivo je zbog toga, da su mnogi obrtnici težili za učvršćivanjem već potpuno propalih cehova, u nadi da će se time zaštititi od konkurencije industrije.⁶ Međutim, kapitalistički razvoj zahtijevao je potpunu slobodu obrta i trgovine, pa je 1872 donesen obrtni zakon zajedničkog ministarstva u Budimpešti, koji je takvu slobodu proklamirao i ukinuo cehove.

Radnici, t. j. obrtnički kalfe žive bijedno. Nadnice su niske, a radnici bespomoćni i neorganizirani, jer među njima još prevladava cehovski duh. Radničko pitanje, koje se tretira isključivo kao pitanje »siromaha«, rješavaju samo humanitarna društva. Bečki burzovni krah 1873 dovodi k tome i do propasti nekih poduzeća i radničke besposlice baš u vrijeme, kada raste priliv proletarijata sa sela. Problem prosjaka postaje u Zagrebu akutan. I »Društvo čovječnosti« priznaje 1875 bijedu radnika, kad kaže, da u Zagrebu ima mnogo slabo plaćenih radnika, koji rade od jutra do mraka, a uza svu svoju marljivost ne mogu privrijediti ono, što im je za život najpotrebnije.⁷ Prema statistici porasle su cijene živežnih namirnica od 1871 do 1874. Nominalna nadnica bez hrane također je porasla, tako da se realna nadnica kreće uglavnom u razmjeru s porastom cijena. Ali to je vrijedilo samo za mali broj radnika, jer je golema većina obrtničkih i poljoprivrednih radnika primala nadnicu s hranom kod poslodavca, a takva realna nadnica znatno je pala.⁸ Usto treba uzeti u obzir, da je seljak doduše morao jeftino prodavati svoje proizvode, ali su prekupci dizali cijene i uzrokovali tako skupoću u Zagrebu.⁹ Već smo istakli velik porast poreznih tereta u Hrvatskoj; budžet Zagreba za 1874 rječito nam govori, da su se glavni prihodi grada temeljili na indirektnom porezu, koji najviše tišti baš najšire slojeve.¹⁰

⁶ God. 1869 grupe obrtnika šalju hrvatskom saboru molbe, da se promijeni obrtni red u pravcu učvršćivanja cehova i sprječavanja slobode obrta. (Zapisnik sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1868—1870; 36., 38., 39., 40. sjednica u travnju 1869.)

⁷ Obzor br. 5/1875.

⁸ Prosječne tržišne cijene nekih važnih namirnica kretale su se u Zagrebu od 1871—74 ovako:

	1 vagan					
	pšenica	raž	ječam	kukuruz	pasulj	krumpir
1871	5.45	3.08	2.95	3.70	4.48	2.38
1872	5.85	4.00	2.95	3.70	4.79	2.26
1873	6.50	4.50	3.15	3.95	4.26	2.25
1874	5.92	4.27	3.59	4.24	5.42	2.7

Kretanje prosječnih nadnica u istom razdoblju:
sa hranom   bez hrane

1871	0.39	0.64
1872	0.35	0.66
1873	0.42	0.76
1874	0.37	0.79

(Statistički ljetopis za g. 1874, str. 220—227).

⁹ Obzor br 276/1874.

¹⁰ Prihodi Zagreba 1874 iznosili su 294.649 for.; od toga je otpadalo na potrošarinu 226.024 for., dok je grad od nepokretnog imetka imao svega 2514 for., a od pokretnog 893 for. prihoda.

U tom su se razdoblju vodile teške političke borbe. Ogorčen otpor Narodne stranke protiv pritiska mađarskih vladajućih klasa, koji ima za posljedicu otvorene apsolutističke mjere mađaronske banske vlade, svršava potpunim popuštanjem Narodne stranke. Revizijom hrvatsko-ugarske nagodbe, koja ni u čemu ne mijenja njezin karakter, Narodna stranka dolazi s Mažuranićem na vlast. God. 1874 i 1875 su godine najintenzivnije zakonodavne djelatnosti Mažuranićeve vlade i sabora. God. 1875, koju smo uzeli kao graničnu godinu za prvu fazu radničkog pokreta u Hrvatskoj, odgovara i općoj političkoj situaciji. Glavni zakonodavni rad Mažuranićeve stranke je završen, a izbijanje bosansko-hercegovačkog ustanka otvara novu fazu u životu Narodne stranke.

Prema svemu možemo zaključiti, da su se uvjeti za razvoj radničkog pokreta tek počeli formirati. Zaostala ekonomska situacija u Hrvatskoj ne dopušta — ni pored jakog utjecaja radničkog pokreta iz Njemačke, preko austrijskih radnika, koji dolaze u Hrvatsku — da radnički pokret obuhvati šire slojeve radnika u Zagrebu. Među njima se opaža samo veliko nezadovoljstvo, koje se još ne može kanalizirati u pokret, pa tek uski sloj radnika prihvaća ideje i borbu modernoga radničkog pokreta.

U Njemačkoj su poslije Lassallove smrti djelovale dvije struje u radničkom pokretu: jedna ortodokсно lassallijanska pod Schweitzerovim vodstvom, koja je padala sve više pod utjecaj vladajućih klasa i Bismarckove vlade, i druga pod vodstvom W. Liebknechta i A. Bebela, koja je doduše također nastala u suradnji s buržoazijom, ali se od nje sve više udaljavala i približavala marksizmu, iako su u njoj lassallijanske ideje bile jače od marksističkih. Do potpunog rascjepa između obih struja došlo je 1869 na kongresu u Eisenachu, kada je Liebknecht-Bebelova struja osnovala Socijaldemokratsku stranku Njemačke. S početnom fazom razvoja radničkog pokreta u Hrvatskoj podudara se vremenski razdoblje ogorčene borbe frakcija unutar njemačke socijalne demokracije, koje je završeno tek njihovim sjedinjenjem na kongresu u Gothi 1875.¹¹

Socijaldemokratski radnički pokret u Austriji počinje pod utjecajem njemačkoga 1867 osnivanjem radničkih obrazovnih društava (Arbeiterbildungsvereine). U njima odmah dolazi do borbe između lassallijanske struje i one grupe, koja želi udruživanje na temelju liberalnih principa Schultze-Delitzschevih, a liberalna buržoazija je pomaže. Lassallovci pobjeđuju i povezuju se s Liebknecht-Bebelova struja osnovala Socijaldemokratsku stranku Njemačke. S 1869 nazivaju Eisenachovcima). Radnički pokret u Beču i drugim austrijskim gradovima dolazi do kulminacije 1869 u impozantnim manifestacijama bečkog proletarijata pred Reichsrathom za opće pravo glasa i druge demokratske građanske slobode. Hapšenjem vođa i inscenacijom veleizdajničkog procesa 1870 radnički je pokret u Austriji bačen unatrag. Kao i u Njemačkoj počinje borba frakcija između struje H. Oberwindera, koja se veže s buržoazijom, i struje A. Scheua, koja zastupa eisenachski program. Zbog takve borbe ne može radnički pokret u Beču napredovati. Njegov se centar prenosi u Graz, a glavna ličnost postaje dr. H. Tauschinsky, koji se priklanja spomenutom programu. Vlast obračunava i s pokretom u Grazu. Sudski procesi 1874 i 1875 skršili su Tau-

¹¹ F. Mehring, Geschichte der deutschen Sozialdemokratie I-II, Stuttgart 1906; A. Bebel, Aus meinem Leben I-II, Stuttgart 1914, 2. izd.

schinskoga i on pri kraju 1875 napušta sasvim radnički pokret.¹² Gradačka perioda najviše je utjecala na socijaldemokrate u Zagrebu.

Pod utjecajem radnika iz Austrije razvija se radnički pokret i u Mađarskoj sa sličnim elementima — borbom frakcija i sudskim procesima.

1868 osnovan je u Budimpešti Opći radnički savez, a 1869 Savez za naobrazbu radnika. Opći radnički savez dulje je vremena surađivao s buržoaskom četrdesetosmaškom strankom, a Savez za naobrazbu radnika s liberalima, međutim, već 1870 dolazi u ruke sljedbenika Internacionale, te biva uskoro raspušten, ali postoji ilegalno. Veliki radnički štrajkaški i politički pokret za vrijeme Pariške komune dovodi do fuzije obih frakcija u Općem radničkom savezu i do osamostaljenja radnika naprama politici buržoazije. Mađarska vlada nakon propasti Komune onemogućava radnički pokret veleizdajničkim procesima, kao što je to uradila i austrijska vlada.^{12a}

I u Sloveniji, u prvom redu u Ljubljani, započeo je tada radnički pokret vrlo sličan zagrebačkome, pod utjecajem iz Austrije. Osnovano je tipografsko i radničko naobrazbeno društvo, u kojima su sudjelovali socijaldemokrati.^{12b}

Na kraju treba još istaći da prva faza radničkog pokreta u Hrvatskoj pada u vrijeme djelovanja Svetozara Markovića u Srbiji; štoviše, radnici u Zagrebu održavaju veze s njegovim sljedbenicima.

II.

Austrijski radnički pokret bio je 1869 na vrhuncu. Pod njegovim utjecajem nalazimo 1869 među zagrebačkim radnicima dvije akcije za udruživanje i to: općega radničkog društva i društva tipografa.

U Njemačkoj i Austriji počinje akcija za radničko udruživanje u vezi s jednim dijelom buržoazije ili s pojedincima iz njenih redova. Slično je bilo i u Zagrebu, gdje na čelu pokreta za radničko udruživanje stoji dr. Milan Makanec, tada još član Narodne stranke, a nakon revizije Nagodbe njezin ogorčeni kritičar sa sitnoburžoaskih pozicija.¹³ U toku 1869 bilo je više dogovora u vezi s osnivanjem društva za naobrazbu radnika i međusobno pomaganje u bolesti; 20. IX. održan je sastanak 150 radnika u jednoj privatnoj kući, na kojem je čitana osnova pravila novog društva, te je zaključeno, da se sazove javna skupština radničkog društva.¹⁴ Deputacija na čelu s dr. Makancem pošla je u početku listopada 1869 do predstojnika unutrašnjih poslova banske vlade R. Zlatarovića, da ga zamoli za dozvolu održavanja skupštine i osnivanja društva. O

¹² L. Brügel, *Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie I-II*, Wien 1922; H. Oberwinder, *Die Arbeiterbewegung in Oesterreich*, Wien 1875; K. Schwechler, *Die österreichische Sozialdemokratie*, Wien—Graz 1908.

^{12a} D. Nemes, *De l'histoire de l'Association générale des ouvriers*. *Acta historica Academiae scientiarum Hungaricae I*, fasc. 3, Budapest 1952.

^{12b} A. Kristan, *O delavskem in socijalističnem gibanju na Slovenskem do ustanovitve jugoslovanske socijalno demokratičke stranke (1848—1896)* Ljubljana 1927. F. Erjavec, *Pregled zgodovine socijalističnega gibanja med Slovenci*. *Socialna Misel* 1926, 1927. *Arhiv KPJ V. (Socijalistično gibanje v Sloveniji 1869—1920)* Beograd 1951.

¹³ Pored Makanca za radničko društvo najviše su radili Mile Maravić i V. March. (Spomenica o 25-godišnjem djelovanju I. Zagrebačkog radničkog društva za podupiranje i naobrazbu njegovih članova 1873—1898, Zagreb 1898; D. Kučenjak, *Spomenknjiga o 50-godišnjici djelovanja I. Zagrebačkog radničkog društva, 1873—1923*, Zagreb 1925.

¹⁴ *Zatočnik* br. 18/4. X. 1869.

tome izvješćuju »Narodne novine«: »Vođa deputacije g. dr. Milan Makanec razvi u svojem govoru na kratko, da je svrha ustrojiti se imajućemu društvu radnikah udruženo nastojanje o poboljšici materijalnoga položaja radničkoga sredstvom boljega naučnoga obrazovanja; ovu pravednu težnju, koja izključuje socijalni prevrat, preporučiti uvažanju i podpori visoke vlade i konačno zamoli za dozvolu, da se može sazvati javna skupština ustrojiti se imajućeg društva. — Presvietli gospodin predstojnik odsjeka, prijazno primivši deputaciju, reče u svojem odgovoru, da radničko pitanje podpuno uvažava, da se raduje što se među domaćimi radnici očituje tolika svijest o potrebi temeljitijega obrazovanja, koje je radničkom stališu prije svega kadro pribaviti željenu poboljšicu materijalnu; uvjeri po tom deputaciju da se radnici mogu u svojem nastojanju unutar zakonitih granica vazda uzdati u podporu vlade; što se pak tiče obdržavanja javne skupštine, izjavi, da će vlada u svoje vrieme shodno odrediti.«¹⁵

Prema tom članku društvo je imalo biti sasvim nepolitičke prirode. Ipak vlada bana Levina Raucha, i pored Zlatarovičeva obećanja, nije odobrila ni javnu skupštinu ni društvo.¹⁶ Njeni su razlozi dovoljno jasni. Makanec, kao član Narodne stranke, zaista nije bio pogodna ličnost, u koju bi Rauchova vlada mogla imati povjerenja. Upravo tada započeo je velika kampanja organa Narodne stranke »Zatočnika«, koji izlazi u Sisku, protiv bana Raucha i njegove uloge u društvu za isušenje Lonjskog polja; ta će kampanja završiti Rauchovim padom. Pored toga niti velika radnička demonstracija u Beču pri otvaranju Reichsrata, te hapšenje radničkih vođa ne će ohrabriti hrvatsku vladu da dopusti osnivanje radničkog društva. Zasada je završeno s pokušajima za organizaciju takvog društva; oni će opet započeti tek 1872 nakon donošenja novoga obrtnog zakona.

Prvo radničko društvo u Hrvatskoj bilo je tipografsko, osnovano 1870 u Zagrebu. Tipografi su imali poseban položaj među radnicima, jer nisu pripadali ni jednom cehu. Razumljivo je dakle, što se upravo među njima javila misao o osnivanju bolesničke blagajne. Ona je 1850 doista osnovana, ali je bila loše sreće. Kadgod bi se u blagajni skupilo više novaca, članovi bi najveći dio među sobom podijelili. Dešavalo se to gotovo svake godine. Veće koristi od tipografske blagajne nije bilo. Štedjelo se s potporom bolesnicima. Posljednja dioba blagajne izvršena je 1867 uoči početka akcije za osnivanje tipografskog društva.

Poticaj za modernu tipografsku radničku organizaciju došao je iz Beča. U kolovozu 1868 održan je tipografski kongres u Beču, za koji se u Zagrebu uopće nije znalo. Centralni odbor bečkih tipografa uputio je u Zagreb pismo, u kojem je pozvao tipografe, da se pridruže austro-ugarskom tipografskom pokretu. Već nedelju dana poslije bečkog kongresa održana je u Zagrebu skupština, kojoj su prisustvovali gotovo svi zagrebački tipografi; raspravljalo se o »Općem austro-ugarskom tipografskom savezu«. Skupština je naknadno usvojila odluke bečkog kongresa i odlučila da održava redovito vezu sa centralnim

¹⁵ Narodne Novine br. 226/4. X. 1869 i br. 228/6. X. 1869.

¹⁶ Makanec je uputio molbenicu vladi »u pogledu privremenog odbora za utemeljenje društva zagrebačkih radnikah«, koju je vlada dostavila gradskom poglavarstvu »daljnjeg uređivanja radi« t j. vjerojatno ju je odbila. Sam spis nažalost nije pronađen. (Arhiv grada Zagreba, Protokol gradskog poglavarstva br. 4665/1869.)

¹⁷ Nastojalo se na pr. isključiti iz blagajne tuberkulozne bolesnike, jer da su i onako neizlječivi.

odborom. Izabran je odbor za osnivanje tipografskog društva, u koji je uz ostale ušao Dragutin Kahle, koji postaje najagilnija ličnost tadašnjega radničkog pokreta. Kad austrijska vlada nije dopustila osnivanje općega tipografskog saveza, pokušali su zagrebački tipografi na Kahleov poticaj da organiziraju svoju samostalnu »zadrugu«, t. j. društvo za naobrazbu i potporu bolesnicima. Po uzoru na vanjska društva sastavljena su i pravila, koja su vlada i gradsko poglavarstvo nekoliko puta vraćali na ispravak i zatezali s odobrenjem. Međutim je započeo organizirani tarifalni pokret. U kolovozu 1869 održana je skupština, nakon koje je podnesen poslodavcima novi cjenik, koji su oni ubrzo i potpisali. Novim cjenikom određeno je pored tarife i 10-satno radno vrijeme. Ta će odredba biti jedinstvena sve do početka devedesetih godina, kada će se voditi prvi pokreti za desetsatno radno vrijeme.¹⁸ Nakon potpisa cjenika »izdavao« je Franjo Topolščak rukom pisani »Glasnik zagrebačkih knjigotiskarah«. Napisao je oko četiri broja, u kojima su se tretirala pitanja u vezi s tarifalnim pokretom i osnivanjem društva. U povodu velikog tipografskog štrajka u Beču u veljači i ožujku 1870 Kahle je organizirao sakupljanje novaca za bečke tipografe;¹⁹ bio je to prvi akt internacionalne solidarnosti radnika u Hrvatskoj

U srpnju 1870 vlada je napokon potvrdila pravila »Tipografskog društva za međusobno podupiranje i naobraženje u Zagrebu«. Predsjednikom je izabran Kahle, koji je iste godine sudjelovao na tipografskom kongresu u Budimpešti kao delegat zagrebačkog društva.²⁰ Legalizacijom društva počinje perioda sindikalnog poleta tipografskih radnika.^{20a}

Politička borba između Narodne stranke, tada bačene u ilegalnost i Rauchove vlade udarila je svoj pečat i prvom pokušaju osnivanja radničkog društva. Organ Narodne stranke »Zatočnik« sa simpatijama je pozdravio akciju za osnivanje općeradničkog društva u Zagrebu. U povodu prvog sastanka radnika piše da je radnicima mnogo stalo do toga da se ostvari njihov pothvat. »Ni današnja policajna vlada — kaže — neće moći odoljeti ni oprijeti se potrebi, koja se tako živahno očituje; a nebi joj to služilo ni na slavu kad bi hotjela prepriječiti, da se radnici pomognu sami, gdje im država ništa ne pomaže, gdje neima ni obrtničke ni zanatlijske ni trgovačke javne učione. Takav bi postupak bio u očevidnoj oprjeki sa programom današnje vlade, koja se hvali unapredjivanjem materijalnog blagostanja. Viditi će se.«²¹

»Zatočnik« naročito ističe, da se odjelni predstojnik Zlatarović boji radničkog pokreta, a taj svoj strah on je u jednoj vijesti u »Narodnim Novinama« podmetnuo vodji radničke deputacije g. dru Makancu i zato njemu meće u usta ove rieči: ovu pravednu težnju (poboljšanje materijalnog položaja radnikah sredstvom boljega naučnoga obrazovanja), koja izključuje socijalni prevrat (podvukao Z) preporučam uvažanju visoke vlade itd. G. Zlatarović misli, da će svojom šakom zajaziti tok rieke, koja je svoju silnu masu od zapada već odavna potočila; ili sudi, da je samo činovnik vlastan o

¹⁸ Prvi cjenik između tipografskih radnika i poslodavaca sklopljen je u Gajevoj tiskari 1837, a određivao je radno vrijeme od 11 i pol sati.

¹⁹ Brügel, n. d. I, str 223.

²⁰ A. Krbavac, Spomenspis o četrdesetgodišnjici života i rada Tipografskog društva 1870—1910, Zagreb 1910, str. 26—49.

^{20a} Potrebno je istaknuti, da su radnička društva u Ljubljani zbog pogodnijih političkih uvjeta odobrena prije nego u Zagrebu, i to: Tipografsko 6. II. 1868, a Delavsko izobraževalno društvo 13. I. 1870 Erjavec: n. d.

²¹ Zatočnik br. 18/24. IX. 1869.

poboljšanju svojega materijalnoga blagostanja nastojati, a ostali razriedi čovječanstva neka ostanu u neznanstvu i siromaštvu. G. Zlatarović sudi kako je viditi, da radnici moraju i nadalje ostati robovi kapitala; on bi im priušćio da postanu izobraženiji, da jasnije uvide nedostojni svoj položaj, ali oni po njegovu mnenju nebi smjeli želiti, da se njihov položaj poboljša — oni nesmiju misliti na promjenu, na poboljšanje svoga položaja, jer to je socijalna revolucija! — I ovakovi se ljudi grade i hvale brigom za materijalno blagostanje naroda; ovakovi ljudi viču na reakciju! Neću da budem zloguk, ali sudeć po izjavah g. Zlatarovića žalim naše inteligentne radnike, ako se nadaju, da će dobiti dozvolu za javnu skupštinu...²².

»Zatočnikov« napadaj na Zlatarovića ne znači, da list odobrava radnički pokret, koji ima političke tendencije. U eri teške političke borbe list iskorišćuje svaku priliku da istakne reakcionarnost vlade, a svoju stranku da prikaže kao naprednu. Takvim pisanjem je organ Narodne stranke želio da pridobije radnike u interesu svoje političke borbe, to više što je Makanec bio na čelu toga radničkog pokreta. Međutim, Mkanec je ipak smatrao potrebnim da reagira na »Zatočnikov« članak. On je izjavio »Narodnim Novinama«, da je zaista rekao Zlataroviću, da radničke težnje, koje on zastupa, isključuju svaki socijalni prevrat, i da ne bude nedoumice o karakteru radničkog društva, istaknuo je, da radnici »teže jedino za ustrojstvom društva u svrhu svoga izobraženja i međusobne podpore u slučaju bolesti, a javnu skupštinu da žele s razloga da se zagrebački radnici izjave o ustrojstvu društva, za koje su pravila osnovana, te da i visoka vlada i obćinstvo spoznadu prave težnje domaćih radnikah. Ja se ipak uzprkos »Zatočnikovu« strahu pouzdano nadam, da će vis. vlada ovomu pravednomu zahtjevu, koji zbilja izključuje svaki socijalni, t. j. socijalno-demokratski prevrat bez zazora zadovoljiti.« Ali ni pored ove izjave, koja je trebala popraviti što je »Zatočnikovo« pisanje pokvarilo, vlada nije društvo odobrila.²³

Upravo u vrijeme, kad se pokreće pitanje radničkog udruživanja, »Zatočnik« donosi seriju članaka o radničkom pitanju na temelju teorija njemačkog liberalnog političara Roberta Mohla. Sada kao ni ubuduće naša buržoazija nema vremena da se principijelno pozabavi radničkim pitanjem. Ona je potpuno zaokupljena državno-pravnim problemima, pa tek tu i tamo kroz svoju štampu prepričava publikacije stranih pisaca, koje joj upravo odgovaraju. »Al dajmo i konkretniji razlog našeg zanimanja za radničko pitanje, i recimo kakav je razmjer hrvatskih radnikah prema onim drugih zemljah? U nas dakako obrtnost je slabo razvijena, za tvornicama istom uzdišemo; gradovah imamo malenih i malo; a veleposjednici hvala bogu nisu nam oteli slobodnoga seljačkoga stališa, ter se proletarijat i njegovo robovanje kapitalu istom počimlje osnivati pomoću sadašnje ere. Zato u Zagrebu neima i neće još biti bar za neko vrieme onih burnih skupštinah bečkih kod Švendera. No odtuda još nesliedi, da neklije kod nas zametak onomu, što već sada vrije i bukti u Berlinu, Londonu itd. Imamo ponešto tvornicah, u gradovih obrtničkih kalfah, na selih veleposjednikah, kojim je iza dokinutoga feudalnoga lanca, ponestalo robovah,

²² Zatočnik br. 30/8. X. 1869. Narodne Novine br. 228/6. X. 1869.

²³ Narodne Novine br. 232/1869. — Mkanec je tu izjavu, iz koje bi se moglo zaključiti, da je on protivan socijalizmu, dao vjerojatno u nadi, da će mađaronska vlada ipak dopustiti osnivanje radničkog društva. Vidjet ćemo kasnije, da je Mkanec ipak imao stanovitih simpatija za socijalističke ideje.

i trebaju poslenikah na svojih zemljah. Postoji dakle radničko pitanje, samo, što nije onako zaoštreno kao u drugih državah.«²⁴

Glavne Mohlove misli, koje prihvaća i »Zatočnik« jesu ove: Pojam radnika proteže se samo na tvorničke, obrtničke i poljoprivredne radnike, dok obrtnički majstori nisu radnici, jer rade svojim oruđem i protivni su radničkom pokretu. Zanimljivo je, da list prihvaća ovu konstataciju, jer će se kasnije sa građanske strane često tvrditi, da radnici i obrtnici imaju iste interese. U članku se opisuje velika bijeda tvorničkog i poljoprivrednog radnika, dok se položaj obrtničkog kalfa označava kao nešto bolji.²⁵ Mohl, a za njim »Zatočnik«, odobrava samo slijedeće radničke zahtjeve: poboljšanje njihova ekonomskog stanja, poboljšanje stambenih prilika kalfa, koji stanuju kod majstora, pružanje pomoći radnicima, koji putuju, davanje od strane države olakšice radnicima u nevolji, budući da poduzetnici ne žele da se za njih brinu. »Zatočnik« odbacuje ove radničke zahtjeve: »odjeljivanje rada od kapitala« i jednako vrednotenje svake djelatnosti. Mržnja radnika protiv srednjih klasa je neopravdana, jer to su upravo oni ljudi, koji su nešto uštedjeli, pa radnici ako mrze njih mrze i — štednju. »Bespravno je i drzovito tražiti da se zemljište podijeli među sve, koji se ratarstvom bave, jer bi to bila nepravda, pače divlje osvajanje vlasništva.«²⁶

U vezi s rješavanjem radničkog pitanja, piše »Zatočnik« dalje, treba odbaciti socijalističke i komunističke ideje, a naročito Lassallovu teoriju. Schultze-Delitzschevo zadrugarstvo može djelomično pomoći samostalnim obrtnicima i trgovcima, ali ne i radnicima, a poboljšanju položaja radnika mogu ponešto pridonijeti prijedlozi za naobrazbu radnika, prijedlozi kršćanskih-socijala i prijedlog da radnici budu dionici poduzeća. »Zatočnik« smatra, da radnicima u Hrvatskoj treba dopustiti da se udružuju naročito sada, kad se raspadaju cehovi. Radnici bi sami morali organizirati potporna društva za slučaj bolesti i smrti, a za sredstva, koja bi omogućila radnicima da steknu veću naobrazbu, morala bi se pobrinuti država. Time se dakako ne bi izmijenio odnos između radnika i poduzetnika, ali bi naobraženi radnik lakše došao do veće zarade i ne bi se dao zavesti na kojekakve nepravedne i nemoguće zahtjeve. Najveća nevolja u Hrvatskoj je neriješeno državno-pravno pitanje. Zbog toga radnici nemaju slobode udruživanja, jer se vlastodršci toga boje. Zanimljivo je, da »Zatočnik« barem u teoriji djelomično odobrava štrajk, iako »radnik ovakvim načinom najviše sebi škodi«, jer je štrajk često »jedino sredstvo, kojim se radnik opirati može nepravdi«. »Al radnici opet nesmiju na drugove svoje, koji se s njima neslažu, nikakvoga pritiska činiti niti fizičnoga niti moralnoga, nego za sve neka bude jednaka sloboda mnenja i uvjerenja.«²⁷ U praksi Narodna stranka će štrajk smatrati nezakonitim, kako ćemo vidjeti kod tipografskog štrajka. Iz cijele serije članaka jasno proizlazi, da »Zatočnik« odobrava samo udruživanje radnika sa svrhom naobrazbe i osiguranja u bolesti. List priznaje potrebu poboljšanja položaja radnika, ali uz ogradu, da to zasada nije moguće.²⁸

²⁴ Zatočnik br. 20/1869.

²⁵ U članku se govori i o pitanju zadruga u Hrvatskoj i optužuje veleposjed i Raucha, što nastoje rasformirati zadruge, jer bi nakon toga porastao proletarijat i u Hrvatskoj. Zatočnik želi samo reorganizaciju zadruga. Međutim Narodna će stranka, kada dođe na vlast, i sama donijeti zakone, koji će ubrzati raspadanje zadruga

²⁶ Zatočnik br. 22/1869.

²⁷ Zatočnik br. 43/1869.

²⁸ Zatočnik br. 18, 20, 21, 22, 34, 42, 43/1869. Pisac članka je, sudeći po inicijalima, vjerojatno Josip Zorić.

I pojedinci iz vladajuće mađaronske stranke pokazuju interes za radničko pitanje. Tako Ljudevit Vukotinović, bivši Ilirac, a sada umjereni unionist, boravi u Francuskoj, pa se vraća u Hrvatsku impresioniran radničkim pitanjem. Da bi upozorio javno mnijenje na radnički pokret, prevodi knjigu poznatog francuskog publicista Edmonda Abouta: *Abecedar radnika*.²⁹ U predgovoru Vukotinović kaže, da treba i kod nas obratiti pažnju na radničko pitanje, premda je to sada još mala iskrica, jer se ona može lako razbuktati u vatru. »Kod nas nejma ni radnikah, ni siromakah, ni u obće proletaracah, budi na broju mnogih, budi tako izobraženih, da bi kadri bili zahtjevanju stališa svoga izraz podieliti, nu napriedak u obrtu i trgovini doniet će sa sobom, da će i u našoj zemlji radnja sa glavnicom doći u oprieku i mjeriti sile svoje.« »U tu svrhu govori veleumni pisac About, a ono što govori na korist radnikah u prilog vječne istine i pravde nevalja samo za Francusku nego valja za čovječanstvo...«

»Vječne istine«, koje proklamira About, jesu dakako tipična shvaćanja liberalne buržoazije, kakva se u stotinama brošura šire tada po Zapadnoj Evropi. Tu nalazimo odobravanje nejednakosti u društvu, opravdanje radničke bijede usporedbom položaja radnika sa stanjem divljaka i položajem radnika u prošlosti, zatim tvrdnju da i kapitalistički kredit znači proizvodnu radnju, a društveni paraziti samo su prosjaci, kradljivci i igrači karata po zanatu; uzdiže se sloboda trgovine kao vječna zasada ekonomije; obilje, do kojeg su došli neki slojevi društva, rezultat je štednje, pa se i proleteru preporuča da štedi i tako postane svoj gospodar. About odobrava nastojanje oko naobrazbe i osiguranja radnika. Očito je dakle da se unionist Vukotinović priklonio onoj struji liberalne buržoazije, koja je bila reakcionarnije od struje, kojoj se priklonio »Zatočnik«.³⁰

Kad govorimo o reakciji viših slojeva društva na pojavu radničkog pokreta prije Pariske komune, ne smijemo mimoći ni svećenstvo. Kao cjelina, svećenstvo je pokazalo veći interes za radničko pitanje tek u vezi s djelatnosti organizirane socijalne demokracije. Zasada možemo govoriti samo o pojedincima i organu Zagrebačke nadbiskupije »Katoličkom listu«. U početku travnja 1869 sabor rješava molbu trapista, da im se dopusti utemeljenje redovničke naseobine i u Hrvatskoj. Mađaronski sabor, eksponent mađarske liberalne buržoazije i plemstva, koji se nalaze u zavadi s katoličkom crkvom, odbija molbu trapista. Za trapiste se zalaže kanonik Andrija Jandrić. Hvaleći radinost trapista, koja da može potaknuti i naš puk na marljivost, on nastavlja: »Još moram upozoriti visoki sabor na jedno načelo, koje je današnjim duhom vremena jako zaokrenulo, i koje je, ako ću se dobro izraziti, poput vjetra u Arabiji, samuma, ne samo mnoge umove osmudilo, nego i mnoga srca pomamilo, a to je struja komunizma, koja se je već i u našoj domovini ponješto

---

²⁹ About, *Abecedar radnika*, Zagreb 1870; isti. *L'ABC du travailleur*, Paris 1868.

³⁰ U unionističkim krugovima, kojima pripada Vukotinović, bilo je pojedinaca, koji su se već znatno prije bavili socijalnim pitanjem. Tu u prvom redu treba spomenuti baruna Lazara Hellenbacha, koji socijalno i radničko pitanje promatra sa stanovišta veleposjeda. (L. Hellenbach, *Gesetze der sozialen Bewegung*, Wien 1864; B. L. H. Misli o socijalnoj politici u Austriji, Zagreb 1862.) God. 1872 staro-unionistički »Narod« donosi niz članaka pod naslovom »Komunizam« (br. 248, 249, 250, 252, 253, 254/1872).

udomačila. Ja se u tom pogledu pozivljam na istog g. izvjestitelja, koji je meni izvolio nekad pripovjedati, kakovi prizori bivaju prigodom segregacijah šumah i pašnikah, kako se pogovara medju svietom, da to sve nije pravo, da tu gospoda ne imaju ništa, da je to sve njihovo, dapače se i kaže, s gospodom proć! Ova je jako pogibeljna teorija, ovo čini mi se zbilja pometnja pojmovah o pravu ili o mojem i tvojem, a ovi su se pojmovi već podosta udomačili u našem puku. Ja znam da 5 ili 10 pa i 100 trapistah ovu struju neće uzdržati; ali i to znam, da je to prva zadaća škole, i da tu škola, ima vršiti dužnost svoju najprije, i djelovati na to, da se ovi pojmovi, koji su se pomiešali, iskoriene i na pravednije i poštenije navedu; ali opet kažem, najveća i najbolja obuka ili nauka neučini toliko, koliko dobar primjer, i opet velim: verba docent, exempla trahunt. Kad bude naš dobroćudni narod, ako se nasele u njegovoj okolici trapisti, vidio, da ovaj fratar tako neumorno radi, a niti neuživa svoga ploda, koji svojim žulji i znojem producira, i neuživa zato, jer sebe zatajiva, nego i od onog, što prištedi, siromakom dieli, ja mislim da će od naših poštenih i dobroćudnih Hrvatah ipak svaki u se ući, — ako nije možebiti bio već na prelekciji onog Šubarića u Beču, — i misliti, bogme nije pravo da toliko težim za tuđim, ja mogu biti sretan s onim, što mi je bog dao i ruka pribavila.«³¹

Kako vidimo uvjerenje je kanonika Jandrića, da se »komunistička« struja udomačila i u našem puku. Jasno je da, mržnja seljaka na gospodu ima dublje korijenje u njihovu teškom položaju u vezi s učvršćivanjem kapitalističkih oblika na selu, a ne u »komunističkoj« ideji unešenoj tobože u Hrvatsku. Taj je pasus, međutim, interesantan zbog toga, što odražava možda tipično shvaćanje jednoga višeg svećenika u ono vrijeme. Po Jandrićevu mišljenju, socijal-demokrat Šubarić mogao bi imati utjecaja i u Hrvatskoj. Milan Subarić jedan je od poznatih radničkih vođa u Austriji u početku pokreta. Sin je krajiškog oficira rodom iz Gline. Bio je isprva kadet, ali napušta vojsku. Pridružuje se austrijskim socijal-demokratima i postaje jedan od njihovih najradikalnijih putujućih govornika. Austrijske vlasti ističu, da Šubarić u svojim govorima naziva stajaću vojsku razbojnicima, ubicama i pljačkašima, religiju tržištem na kojem popovi lihvaru s vjerom i savješću, i da tvrdi da se radničko pitanje može riješiti samo krvavim putem. God. 1868 se Šubarić ističe pri osnivanju radničke organizacije u Grazu među najradikalnijim radnicima. Kad je iste godine u gradačkom društvu došlo do rascjepa između pristalica Schultze-De-litzscheve i Lasallove orijentacije, veća je grupa lassalijanskih radnika na čelu sa Šubarićem isključena iz društva. Šubarić zatim drži popularna predavanja u Beču. Hapse ga i osuđuju u veljači 1869 zbog smetanja religije i podstrekanja, na bunu. Prilikom bijega iz tamnice u Subenu u rujnu 1869 utopio se u Innu. Vjerojatno je, da je Jandrić poznavao Šubarićevu djelatnost zbog toga, što je upravo 1868, kad se Šubarić nalazio u Grazu, svećenstvo poduzelo neuspjeli pokušaj organizacije slavenskih radnika u Grazu.³²

³¹ Saborski zapisnik 1868—1870, 37. sjednica, 6. IV. 1869, str. 524—525.

³² Brügel, n. d. I, 186, 219, 276—8, 287. W u r z b a c h, Biographisches Lexicon des Kaisertums Oesterreich, Wien 1881, sv. 40, str. 256—260. W. kaže o Šubariću: »S. hat zugesagen den Hexentanz der Arbeiterbewegung, der ein paar Jahre lang Wien beunruhigte, eröffnet...« U toj prilici treba spomenuti, da je u Beču djelovao još jedan radnički vođa, koji je, suedeći po imenu, bio porijeklom iz naših krajeva. Bio je to Josip Blažinčić, jedan od funkcionera bečkog Arbeiterbildungsvereina do 1870.

»Katolički list« 1869 slijedi borbu katoličke štampe u Njemačkoj, Austriji i Mađarskoj protiv liberala. Govoreći o radničkom pitanju, list ne napada toliko same socijaldemokrate, koliko liberalne, djelatnost kojih da je uopće omogućila »stranputicu« socijaldemokratskih radnika. »Katolički list« se obara na struju među njemačkom buržoazijom, koja zahtijeva ukidanje mnogobrojnih malih katoličkih blagdana. Ti »usrećitelji radnika« nemaju na umu dobro puka, već žele da mu iščupaju najveću svetinju — vjeru, a tresti zakonom božjim znači tresti i zakonom državnim. Uzrok pauperizma je po-manjkanje kršćanstva. »Kršćanstvo je samo kadro riješiti socijalno pitanje; jer ono staje na put tako upravo nezasitnoj skuposti, nemilosrđu, zazoru i preziranju radnikah i siromakah od bogatašah, tvorničarah i kapitalistah, kao i nasladi, rabsipnosti i razuzdanosti služinčadi obrtnih i tvorničkih radnikah.« Dakle već 1869 bila je za »Katolički list« potpuno aktualna glavna parola katoličke crkve u borbi s liberalnom buržoazijom i s radničkim pokretom, koju će i hrvatsko svećenstvo u daljem razvoju događaja sve borbenije zastupati. Socijalno pitanje, kaže list, ne mogu riješiti niti radnički sastanci i govori niti sekularizacija crkvenih imanja, niti komunizam i socijalizam, niti pljenitba bogatih u korist siromašnih, jer »... da bi također za rukom pošlo, danas sve savršiti tako da se nitko ni parom razlikovao ne bi, sutra bi se već različnost pokazala, i u kratko vrijeme bi opet moralo sirotinje i bogatih biti.« Prema tome opravdana je društvena nejednakost, ali crkva se zalaže za pobožni i radni puk, jer »Potraje li i nadalje, napredak do jokošnjega gospodarenja s kapitalom, to će morati radnici malo po malo ne samo duševno i tjelesno zakrčljaviti, no skotom postati i napokon zaglaviti.«³³ List smatra pokret radnika razumljivim, jer im je položaj tako težak, ali tvrdi da ne znaju uzrok svojoj nevolji i traže joj lijek ondje gdje ga nema, a vođe krivo vode radnike. Na svojim sastancima radnici većinom galame protiv crkve mjesto da se okrenu protiv svojih tlačitelja — kapitalista. Radnici bi trebali uvidjeti, da su pod utjecajem svojih tobožnjih prijatelja kapitalista, koji upravo i žele potlačenog radnika. Rezoniranje »Katoličkog lista« ima svoje opravdanje u činjenici, što se dio radničkog pokreta u Njemačkoj i Austriji zaista nalazio pod utjecajem odnosno vodstvom buržoazije. List nadalje pozdravlja pokušaj za osnivanje radničkog društva u Zagrebu. U vezi s time, ističe, da se ne treba plašiti socijalnog prevrata, jer kod nas nema ni tvornica niti stotina tisuća radnika. Ali ako je premalo radnika za prevrat, dovoljno ih je za demonstracije! Međutim, list se nada da to radnici nisu naumili. Kod domaćih radnika ne vlada takva bijeda kao kod inozemnih, ali im ipak treba pomoći. »Katolički list« smatra da je najveća nevolja u neukosti radnika, pa prema tome glavnu pažnju treba posvetiti stručnoj naobrazbi radničke omladine otvaranjem obrtnih učiona.³⁴

III.

Pariska je komuna ostavila dublji trag i u Hrvatskoj. Ne toliko prvi pokušaji organizacije radničkog pokreta u Hrvatskoj, već upravo Pariska komuna upozorila je građanstvo, da je pitanje radničkog pokreta pred vratima i u Hrvatskoj. Hrvatska građanska štampa zauzela je prema događajima Komune isti stav kao i građanska štampa širom Evrope, t. j. osudila

³³ Katolički list br. 42/1869 str. 33 (M. Stipić: K socijalnom pitanju).

³⁴ Katolički list br. 41/1869 str. 326—328.

ju je. Razdoblje Komune bilo je za politički razvoj u Hrvatskoj vrlo važno. Tada se naime odvijala žestoka predizborna kampanja između unionističke i narodne stranke, koja je završila pobjedom narodne stranke na izborima. Time je započelo približavanje mađarske vlade i narodne stranke. Iako je dakle ova politička situacija zaokupljala javnost upravo za vrijeme Komune, ipak je interes štampe za nju bio vrlo velik. Hrvatska je štampa prepričavala događaje onako kako su ih donosile najpoznatije građanske novine Monarhije i ostale Evrope. Stanovište unionističke i narodne stranke bilo je u pitanju Komune jedinstveno; o razlikama se može govoriti samo u nijansama. Svakako je najoriginalniji u tom pogledu »Zatočnik«, koji od 27. III. izlazi pod nazivom »Branik«. List naime ima svog dopisnika u Parizu, koji zauzima prema Komuni buržoasko-demokratsko stanovište.^{34a} On je odlučno neprijateljski raspoložen prema Thiersovoj vladi, napada uglavnom samo Centralni komitet i članove Komune, dok za akcije narodnih masa ima stanovito razumijevanje, ponekad čak i simpatije. Međutim, uredništvo (a iza njega stoji vodstvo Narodne stranke, u prvom redu J. Vončina) osuđuje Komunu u svima njenim akcijama od momenta, kada je karakter Komune postao jasan. U koru s ostalom evropskom građanskom štampom, »Branik« ponavlja, da u Parizu »nepoznati, nikad nečuveni ljudi, nekoč špioni cesarski, najglasnije kričući nezalice, obuzmu pariški proletarijat, s njim ustraše građanstvo...« Ocjenjujući dublje uzroke pojave Komune, list kaže, da »uzroci leže u raztvorenom društvu Francuske, velikih joj gradovah napose...«, a uvjetovali su stvaranje stranke, slične nihilističkoj u Rusiji.³⁵ Organ Narodne stranke osuđuje Komunu i pokazuje potpuno nerazumijevanje za njen program, identificirajući ga s anarhizmom. Komuna odlučno pridonosi činjenici, da će sada prvaci Narodne stranke zauzeti ono stanovište, koje su dvije godine prije toga osuđivali kod vladajuće unionističke stranke, t. j. da će u svakom i najmanjem radničkom gibanju vidjeti opasnost nasilnoga »socijalnog prevrata«, pa će zbog toga zauzeti skrajnje reakcionaran stav prema radnicima.³⁶

Drugi organ Narodne stranke, »Südslawische Zeitung«, kao i »Branik« odbacuje »lude« projekte Komune i njeno »divljaštvo«. List je konzervativniji nego »Branik«, u čijim se dopisima iz Pariza mnogi događaji objektivno ocjenjuju. »Narodni list«, organ Narodne stranke u Dalmaciji, najreakcionarniji je među listovima stranke. Osuđuje sve događaje u vezi s Komunom kao zločinačke i s time je za njega sva problematika iscrpljena. Tada izlaze još dva glasila Narodne stranke: »Naša sloga« u Istri, koja u svemu prihvaća stanovište okružnice Julesa Favra o Komuni, i »Pučki prijatelj« u Varaždinu, koji u početku, kad još nije bilo jasno o čemu se radi, pokazuje stanovite simpatije za borbu komunara.

^{34a} Taj je dopisnik vjerojatno Milan Krešić, kasniji tajnik Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu i glavni borac iz redova buržoazije protiv socijalne demokracije sve do pojave frankovačkoga »Hrvatskog radnika«. On je tada boravio u inozemstvu, a slao je dopise »Pozoru« odnosno »Zatočniku« već 1869 i 1870. Zanimljivi su njegovi članci: »Progonstvo međunarodnice«, u kojima opisuje jedno suđenje članovima Internacionale u Parizu. Krešić u tim člancima ironizira suđenje i simpatizira s optuženima. Serija ovih članaka bila je prekinuta, vjerojatno na intervenciju vodstva Narodne stranke (Zatočnik br. 153, 158—162/1870.)

³⁵ Branik br. 6/1871. Pisac je članka Miškatović.

³⁶ Iz »Branika« se vidi, da je u Parizu bilo i naših ljudi, koji su simpatizirali s Komunom ili su se čak za nju i borili (br. 68, 87/1871).

Milan Makanec, o kome već znamo, da se interesira za radnički pokret, izdaje stručni list »Novi pravnik«. Očito je, da on želi javnost upoznati sa socijalističkim idejama, jer njegov list za vrijeme Komune donosi članak, u kojem je preveden poznati »Credo communiste« utopijskog socijaliste Cabet. Zanimljivo je, da Makanec smatra, da su Cabetove teorije karakteristični nazori »najnovijeg komunizma«. Cabetovo shvaćanje, kojim se odbacuje svako nasilje, revolucija i klasna borba, Makanec komentira ovako: »Toga se pravila žalibože nisu držali pariški komuniste.« Nadalje, »Novi pravnik« donosi Lassallov članak »O znanosti i radnicima«, izvadak iz poznatog Lassallovog obrambenog govora pred sudom.³⁷ Makančeva je tendencija u vezi s objavljivanjem ovih članaka za vrijeme i neposredno poslije Komune, da istakne kako pored revolucionarnog komunizma postoji i takav, koji reformnim, mirnim putem nastoji promijeniti postojeće društvene odnose. Pretpostavku, da Makanec simpatizira sa socijalizmom takve vrste, potvrđuje i jedan njegov saborski govor 1874 u vezi sa zakonskom osnovom o zadrugama. Izvjestitelj Špun-Stričić iznosio je argumente u prilog rasformiranja zadruga, pa je uz ostalo rekao: »Mi znamo, gospodo, da se socijalizmu i komunizmu predbacuje to, da ovi sustavi uništavaju svu kriepest i valjanost državljanina s toga razloga, što najgorega među na isto stanovište kao i najboljega. Upravo ovo što se nalazi u socijalizmu i komunizmu, pokazuje se i u našoj zadruzi.« »Svaka zadruga je sustav društva, kako ga Fourier ište sasvim razvrtnim pravcem koj leži u komunizmu.« Makanec je u svom govoru reagirao na Špunovo stanovište: »Nemogu prihvatiti, da je nauk o komunizmu razvratan s toga, što s njim pučanstvo nosi neko osvjedočenje za bolju budućnost. Dakle nesmiemo osuditi plemenitu težnju ljudih, koji se posvećuju tome, da nađu bolju formu života, jer tajiti se neda, da današnja forma života mnogo biedah i jadah donosi, i da je uz svu visinu znanostih nevaljana.«³⁸

Makanec je pomagao radnicima i u akciji za osnivanje radničkog društva 1872, a bio je, čini se, manje više povezan s radnicima za cijelo vrijeme svoje javne djelatnosti.³⁹

God. 1871 izlazi u Zagrebu glasilo Stranke prava »Hrvatska«. Budući da o odnosu pravaša prema Komuni govori poznati Cesarčev rad, osvrnut ćemo se samo ukratko na to pitanje.⁴⁰ Često se tvrdi, da je Rakovički ustanak na-

³⁷ Novi Pravnik br. 7/15. IV. 1871 i br. 9/28. VI. 1871. F. L a s a l l e, Die Wissenschaft und die Arbeiter eine Vertheidigungsrede..., Zürich 1863.

³⁸ Saborski dnevnik g. 1872—1875, sv. II, 1875. str. 1078, 1080. »Primorac«, list Mankančeve grupe, interpretira Mankančevu izjavu o komunizmu baš u smislu odobravanja »konzervativnog« komunizma, koji da teži mirnim putem promijeniti sadašnje ljudske odnose (br. 21/1874).

³⁹ Makanec je uživao velike simpatije među radnicima. Na prvoj javnoj radničkoj skupštini 21. II. 1875 socijaldemokrat Krone je u svom govoru o građanskoj štampi upotrebio podatke iz jednog Mankančeva saborskog govora protiv Narodne stranke. (Arhiv grada Zagreba, Gradsko poglavarstvo, Redovna uprava br. 4039/1875.) Uspomena na Mankanca sačuvala se među radnicima još dvedesetak godina. Na prvoj prvomajskoj skupštini u Zagrebu 1890, jedan je od pokretača socijaldemokratske organizacije Slavoljub Bartol u svom govoru konstatirao, da hrvatski radnici nemaju danas nikoga uza se, dok je prije 17 godina (t. j. za vrijeme osnivanja Obrtničko-radničkog društva) stajao uz njih »odličan muž« dr. Makanec. Skupština se odužila njegovoj uspomeni usklikom: Slava mu! (Obzor br. 100/1. V. 1890.)

⁴⁰ A. C e s a r e c, Kriza stranke prava i naši »komunari« 1871. Mala historijska knjižnica, br. 1, Zagreb 1951.

stao pod utjecajem Pariske komune. To je netočno. Članci, koje je Kvaternik pisao u »Hrvatskoj« o Komuni, govore o tome, da on odlučno osuđuje Komunu. U krajnjoj liniji, Kvaternika je u vezi s Komunom zanimalo samo to, da li ona pogoduje povratku Napoleona III. ili ne. Međutim, kako u to doba dolazi do nesuglasica unutar Stranke prava, Kvaternik gubi prijašnji utjecaj u uredništvu »Hrvatske«, a komentare o Pariskoj komuni piše, čini se, Fran Matasić, koji je bio simpatizem Komune. I pored Matasićevih komentara, »Hrvatska« ne može otvoreno podržavati Komunu. Ipak se ona znatno razlikuje od ostale štampe u Hrvatskoj, jer se na njenim stranama može uočiti makar prikrivena simpatija za Komunu, budući da Matasić citira proglose Komune i Internacionale, te izvratke iz strane štampe u prilog Komuni. »Hrvatska« ne napada pariške »palikuće i krvoloke« već, naprotiv, ustaje protiv stroge paske evropskih vlada nad radničkim pokretom, koji tobože ugrožava sve što postoji. »Hrvatska« se i kasnije mnogo više od drugih listova interesira za sudbinu uhapšenih komunara. Po svemu. Fran Matasić je bio simpatizer Komune.

Štampa vladajuće unionističke stranke: Narodne novine, Agramer Zeitung, Sloga, Agramer Lloyd — za nijansu je reakcionarnija od štampe Narodne stranke. Za nju socijalistički pokret nije ništa drugo nego povratak na prvobitno divljaštvo i propast civilizacije. Ona više od narodnjačke štampe polaže akcenat na ugroženo privatno vlasništvo, koje pariska svjetina tobože želi podijeliti.

I svećenička štampa osuđuje Komunu. »Katolički list« sa osvrće na Komunu samo u vezi s njenim odnosom prema svećenstvu. »Bunjevačke i šokačke novine«, koje u Kalioči izdaje biskup Ivan Antunović, dijele već poznato stanovište svećenstva prema radničkom pitanju, t. j. napadaju bogatstvo tvorničara, a žale bijedu radništva, među kojima se širi »poganstvo« i »barbarstvo«. Antunović se zalaže za ograničenje radnog dana i zahtijeva, da se spriječi širenje gradova, jer su veliki gradovi uvijek izvori nemira.

Prema tome, osim »Hrvatske«, koja pokazuje stanovite simpatije prema Komuni i pariskih dopisa u »Zatočniku«, građanska štampa u Hrvatskoj najoštrije je osuđuje.

Ne raspoložemo podacima, koji bi mogli u potpunosti pokazati opseg utjecaja Komune na radnike u Hrvatskoj. Bez sumnje je takav utjecaj postojao posredstvom radničkog pokreta u Budimpešti i Beču, protiv kojega su austrijska i mađarska vlada preduzele nakon Komune najoštrije mjere.⁴¹

Kod nas se uvriježilo mišljenje da je prvi radnički štrajk u Hrvatskoj uopće bio štrajk tipografa 1872. Zapravo je prvi štrajk bio stolarski u travnju 1871, dakle za vrijeme Komune. O tome »Narodne Novine« pišu: »Strika zagrebačkih stolarskih djetićah. Ovdašnji stolarski djetići priete se, da će obustaviti radnju, ako jim se plaća ne povisi. Njihov izaslanik stolar Radetzky prijavio je već ovu namjeru gradskom satničtvu. Kažu da su jim bečki i peštanski radnici obećali svaku pripomoć.« Četvorica radničkih vođa uhapšena su. Dvadeset i devet stolarskih radnika došlo je da traži njihovo oslobođenje i svi su bili zatvoreni. Uskoro je većina bila puštena, nekolicina je pobjegla, a radnički vođe su i dalje ostali u zatvoru.⁴² U novinama nema podataka,

⁴¹ Marxov izvještaj na V. kongresu Internacionale u Hagu 1872 (Prva Internacionala, Beograd 1950, str. 89—91); Brügel, n. d. II, str. 90—199 (Der Kampf gegen die Internacionale); Nemes, n. d.

⁴² Narodne Novine br. 92 (22. IV. 1871); Agramer Zeitung br. 103 (5. V. 1871).

kako je taj štrajk završio; najvjerojatnije nije uspio. Ipak sè može zaključiti, da je imao prilično značenje, budući da je u njemu sudjelovalo preko 30 stolarskih radnika. »Südslawische Zeitnug« u svibnju piše o demonstracijama krojačkih pomoćnika u Beču i o tome, da su one potpomognute štrajkovima u cijeloj državi. pa i u Zagrebu i Osijeku.⁴³ Možemo pretpostaviti, da su ta prva radnička gibanja bila posredstvom austrijskog, a u još većoj mjeri mađarskoga radničkog pokreta pod utjecajem Pariske komune. Prema jednom izvještaju iz Budimpešte, za vrijeme veleizdajničkog procesa protiv vođa Općega radničkog saveza poslije propasti Komune, Savez je navodno imao svoje podružnice u .dvadeset i dva grada, među kojima i u Zagrebu, Osijeku i Varaždinu.^{43a} Nemamo podataka o takvim organizacijama u Hrvatskoj, ali je dakako vjerojatno, da su zaista postojale manje grupe radnika povezane s budimpeštanskim radničkim savezom, koje su i organizirale štrajkove u Zagrebu i Osijeku. Za vrijeme velikih radničkih štrajkova u Budimpešti, u vezi s Pariskom komunom, živi ondje tipograf Dragutin Lihl, socijaldemokrat, kasnije član uredništva »Radničkog prijatelja«. Vjerojatno je on bio veza između budimpeštanskih i zagrebačkih radnika. Takvu vezu možemo pretpostaviti i zbog toga, što znamo, da je Lihl iz Budimpešte pomagao organiziranje tipografskog štrajka u Zagrebu.^{43b}

Nekoliko mjeseci poslije propasti Komune dolazi do prvog značajnijega radničkog pokreta u Hrvatskoj. Bio je to štrajk tipografa u siječnju 1872. Rad tipografskog društva nakon njegova osnutka 1870 nije imao većih uspjeha, zbog osobnih razmirica u odboru. Ipak su poduzeti pokušaji povezivanja s tipografima u pokrajini i uređenja naučičkog pitanja.⁴⁴ Predstavnik društva prisustvovao je u svibnju 1871 tipografskom kongresu u Pragu. U drugoj polovici 1871 razvio se među tipografima pokret za reviziju cjenika. Na čelu pokreta nalazio se predsjednik društva Kahle. Zbog porasta cijena, tipografi su tražili povišenje plaće za najmanje 25% i više tehničkih promjena u vezi sa slaganjem. Da bi pokret postigao što bolji uspjeh, Kahle je namjeravao izdavati list »Tipografski vjesnik«. Čini se, da je vlada najprije odobrila list, ali u posljednji čas je zabranila njegovo izlaženje, dok se ne svrši tipografski pokret.⁴⁵ Oko 15. prosinca su tipografi predali svoje uvjete poslodavcima i tražili odgovor do 27. XII., u protivnom slučaju da će stupiti u štrajk. Poslodavci su odgovorili odlučno negativno, pa se tipografska borba odmah odrazila i u štampi. »Narodne Novine« su izjavile, da je zarada tipografa »razmjerno liepa«, ali da oni ipak žele obustavom rada postići povišenje dosadašnjeg cjenika, kao što su to uradili i vanjski tipografi, od kojih se nadaju potpori. Neke su štamparije, kako bi se osigurale protiv pretjeranih zahtjeva radnika, zaposlile djevojčice kao šegrte. List upozorava, da su bečke i peštanske štamparije 1870 za vrijeme štrajka slagale dnevne listove pomoću nauč-

⁴³ Südslawische Zeitung br. 57 (10. V. 1871). — Štrajk krojačkih radnika u Budimpešti bio je najveći od svih štrajkova za vrijeme Komune.

^{43a} D. Nemes, n. d. str. 315.

^{43b} Arh. gr. Zgb. Gr. pogl. Red. upr. br. 1710/1872.

⁴⁴ Na jednom sastanku tipografskog društva, A. Šenoa, koji je prisustvovao kao oblasni povjerenik, izjavio je, da radnici nemaju pravo »svojim principalima propisivati što i kako imaju činiti sa naučnicima«. Ipak je donesena ustanova o uređenju naučičkog pitanja, koja je ostala bez rezultata. (Krbavac, n. d. str. 550—552.)

⁴⁵ Spisi zagrebačkoga gradskog poglavarstva u vezi s izdavanjem »Tipografskog vjesnika« nažalost su izgubljeni. (Arh. gr. Zgb., Protokol gradskog poglavarstva br. 566, 5915, 6336/1871.)

nika i da su na taj način primorale radnike na popuštanje.⁴⁶ Tipografi su poslali »Narodnim Novinama« odgovor na navedeni članak, koji uredništvo popraća s ironičkim primjedbama. U dopisu se obrazlaže, kako slagarski zahtjevi nisu nimalo pretjerani, jer ih današnji cjenik primorava da žive u bijedi. U dopisu se osuđuje primanje djevojčica u slagarski nauk, kako bi se onemogućili radnički zahtjevi. »Znamenito je po nas i to, što je dioničarska tiskarna, kojoj su gospodari i dioničari sami vođe i prvaci »narodne stranke«, prva ovo sredstvo poprimila; (t. j. da je uzela djevojčice — M. G.) tiskara, od koje smo se nadali, da će najprije našim željam zadovoljiti. To je patriotizam, kojim se gg. »narodnjaci« ponose. To je poboljšanje radničkoga stališa, kako nam se obećalo! Ala si osvjetlaste lice, gospodo »narodnjaci!«⁴⁷

»Prijatelji radnika« u Narodnoj stranci pokazali su prema tome odmah u prvom značajnijem radničkom štrajku svoje pravo — buržoasko lice. »Obzor« je konstatirao, da bi tiskare morale prestati raditi, ako bi se prihvatili radnički zahtjevi. Ne bi se mogla širiti toliko potrebna »narodna« knjiga, koja mora biti jeftina.⁴⁸ Budući da su sve štamparije osim jedne odbile radničke zahtjeve, tipografi su uoči Nove godine 1872 stupili u štrajk. Poslodavci najvećih tiskara obratili su se uoči izbijanja štrajka na gradsko poglavarstvo, da onemoguću ovaj tobože nezakoniti tipografski pokret. U svojoj zapisničkoj izjavi konstatirali su da radnici svakako namjeravaju stupiti u štrajk. »Da je njihova namira uistinu obustaviti radnju i da se ne samo pripravljaju na taj čin, već da u tom smjeru dogovorno rade sa slagari ostalih gradovah, vidi se ponajprije iz njihovih uvjeta, koji su tako potanko i na neki način sistematički izrađeni, da je sva prilika, da su jim uvjeti od drugog kojeg slagarskog društva saobćeni bili.« Poslodavci upozoravaju gradsko poglavarstvo na bečki tipografski list »Vorwärts«, koji obavještava radnike da ne idu u Zagreb, budući da je ondje izbio tarifalni pokret. »Ako se sve to uzme na um, te stavi u savez sa dopisom zagrebačkim od 11 pros. t. g. uvrštenim u spomenutom broju »Vorwärtsa« gdje se očito veli, da cilji taj pokret polazi od ovdašnje tipografske zadruge i navlastito njezina odbora, to nema sumnje, da je rečeno društvo stupilo u dogovor sa vanjskim slagari i društvu da se sveobći odpor protiv vlastnikom štamparnah izvede, i da je to društvo tim načinom povredilo pravila potvrđena po vis. kr. zem. vladi, koja smeraju samo na medjusobnu podporu u slučaju bolesti i na medjusobno naobraženje čitanjem i pjevanjem. Dodati nam i to, da se predsjednik tipografske zadruge Kahle Dragutin i odbornici Bišof i Klauzer često dese kod ovdašnjeg brzojavnog ureda, očekujući telegrame od vanjskih društva, i šiljajući istim brzojavne odgovore. Pogovara se i to da su slagari dne 28 prosinca t. g. po pošti dobili 150 forinti u svrhu: da jim bude podporom u tom štriku. Pročulo se je nadalje da odbor tipografske zadruge kani i svoju bolničku pjeneznicu upotrebit za ovaj štrik. Dojavljujući ove čine slav. poglavarstvu toli u našem interesu, toli u interesu občinstva molimo: da se proti društvu tipografske zadruge po smislu postojećeg zadružnog zakona postupa, ukoliko je isto povriedilo svoja pravila.«⁴⁹ Gradsko je poglavarstvo prihvatilo

⁴⁶ Narodne Novine br. 291/1871.

⁴⁷ Narodne Novine br. 293/1871.

⁴⁸ Obzor br. 11 i 13/1872.

⁴⁹ Arh. gr. Zgba Gr. pogl. Red. upr. Zapisnik s D. Hartmannom, L. Albrechtom i zastupnikom Dioničke tiskare Hoffmannom potvrđen po velikom bilježniku Senoi od 29. XII. 1871, br. 6789.

sugestije poslodavaca, da je tipografsko društvo organizacijom štrajka prešlo granice zakona; »...ovdješnji slagari dogovorno čine protuzakoniti odpor proti svojim gospodarom.«⁵⁰ Radnici-štrajkaši su pohapšeni. Ravnateljstvo brzjava i pošta dobiva nalog, da sve telegrame i listove, koje šalje ili prima tipografsko društvo, dostavi sudu.⁵¹ Gradsko poglavarstvo je privremeno raspustilo društvo, »jer je upotrebljeno bilo za protizakonite dogovore o obustavi radnje«, i konfisciralo njegovu imovinu.⁵² Novine su izlazile uz velike poteškoće i samo na pola arka. Zaostalo je štampanje knjiga. Radilo se samo s naučnicima.⁵³ Nakon što su radnici nekoliko dana bili u zatvoru, gradsko je poglavarstvo pristupilo pregovorima između poslodavaca i radnika. Uhapšeni su tipografi pušteni svi osim Kahlea, koga su iz zatvora vodili na pregovore. Na kraju je 21. I. potpisan cjenik, koji su gradsko poglavarstvo i poslodavci ustvari nametnuli radnicima. Većina je odredaba ostala nepromijenjena, ali je istaknuto, da će se uvesti novo računanje prilikom slaganja (alfabetско računanje), kad se takvo uvede i u Beču i Budimpešti. Budući da se to ubrzo desilo, novi je cjenik stupio na snagu 1. IV. 1872. Novim cjenikom je radnicima povišena stalna plaća za 10—20%. Tako je tipografski štrajk završio djelomičnim uspjehom.⁵⁴ Protiv štrajkaša podignuta je parnica. Četvorica su od njih osuđena, i to: Kahle na pet dana, Nijemac Fischer na tri dana i izgon iz cijele Monarhije, Stolz (vjerojatno iz Austrije) na dva dana i izgon iz Hrvatske i Slavonije i Grünhut na 36 dana. U vodstvu štrajka sudjelovala su dakle dva stranca. Ostali su tipografi rješeni optužbe. U obrazloženju se suda kaže, da su optuženi priznali krivnju, a budući da su dosada bili neporočni, trebalo je tako blago suditi.⁵⁵ Nakon proglašenja osude vlada je ukinula privremenu obustavu tipografskog društva, provedenu po gradskom poglavarstvu, jer presuda nije bila izrečena društvu kao takvom, već samo pojedincima.⁵⁶ Ličnost, koja je izazvala najviše straha kod buržoazije, bio je u tom pokretu Kahle. Štamparije su čak zaključile, da ga ni jedna ne primi na posao. On je ipak ostao predsjednik tipografskog društva, a postao je i jedan od glavnih aktera u osnivanju Općega radničkog društva.

Tipografski je štrajk izazvao veliko uzbuđenje u redovima zagrebačkoga građanstva, kao da se radi o ustanku, a ne o pokretu nekih 50 tipografa. Razlog je tome bio svakako taj, što se tipografski pokret razvio nekoliko mjeseci nakon Pariske komune, koje je prva upozorila veći dio građanstva u Hrvatskoj na radnički pokret. Sam je tipografski štrajk imao potpuno sindikalni karakter. Političke tendencije, koje su vjerojatno postojale, jer je pokret — kako smo vidjeli — bio pod utjecajem sličnih pokreta u Austriji i Mađarskoj, nisu u toj borbi dolazile do izražaja.

⁵⁰ Arh. gr. Zgb. Gr. pogl. — Red. upr. br. 79/1872. Stanovište poslodavaca i Gradskog poglavarstva, da je štrajk protuzakonit, poklapa se s novim obrtnim zakonom, čiji § 93 i 94 daje mogućnost takva tumačenja. (Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju g. 1872, 1872, str. 169—189.)

⁵¹ Arh. gr. Zgb. Gr. pogl. Red. upr. br. 9179, 1710/1872.

⁵² Arh. gr. Zgb. Gr. pogl. Red. upr. br. 1450/1872.

⁵³ V. Zagrebačku štampu u siječnju 1872. Zbog štrajka zapelo je i štampanje izdanja Jugoslavenske akademije (F. Šišić, Korespondencija Rački—Strossmayer I, 1928, str. 157, 171).

⁵⁴ Krbavac, n. d., str. 52—56.

⁵⁵ Arh. gr. Zgb. Gr. pogl. Red. upr. br. 1710/1872.

⁵⁶ Arh. gr. Zgb. Gr. pogl. Red. upr. br. 2931/1872.

IV.

God. 1872 donesen je napokon novi obrtni zakon, skrojen u interesu mađarske liberalne buržoazije. Za Hrvatsku su mnoge njegove ustanove ostale samo na papiru, jer nije bio prilagođen hrvatskim prilikama. Međutim, njegova najznačajnija odredba, koja se odnosi na ukidanje cehova, morala je biti provedena i u Hrvatskoj.⁵⁷ Likvidacija cehova izazvala je ponovnu akciju radnika za osnivanje radničkog društva, koja je bila prekinuta 1869. Budući da su cehovi, koji su ponekad davali radnicima stanovitu, iako vrlo oskudnu pomoć u bolesti, prestali postojati, bilo je više mogućnosti, da će vlada dopustiti osnivanje radničkog društva. Odjek radničkih pokreta iz Beča, Graza, Praga i Budimpešte, kao i postojanje tipografskog društva potaknuo je neke radnike da povedu akciju za osnivanje općega radničkog društva bez obzira na struku, vjeru i naciju.⁵⁸ Započelo se s pjevačkim zborom, koji je već u početku imao oko 50 članova. Iz sredine tih pjevača širila se akcija dalje. Oni su izabrali odbor za izradbu pravila društva i podnijeli ih vladi. Nakon dužeg zatezanja i vraćanja pravila na ispravak, vlada je naposljetku 10. I. 1873 odobrila pravila Obrtničko-radničkog društva.

Svrha društva je bila naobrazba članova u obrtu i znanosti i potpora u bolesti i kod sahrane. Prosvjetna funkcija društva morala se vršiti »sa izključenjem vjerskih, političkih i socialno-političkih pitanjah.«⁵⁹ Članovi društva mogli su biti i oni obrtnici, koji nisu plaćali više od 10 forinti neposrednog poreza.

Prema zaključku konstituirajuće skupštine Obrtničko-radničkog društva, na kojoj je za predsjednika izabran tipograf Topolščak, pozvani su proglašom zagrebački radnici i bivši predstojnici cehova, da pristupe novom društvu.⁶⁰ U veljači su već pjevači društva priredili jedan koncert. Obrtnici su od početka činili društvu poteškoće. Navikli na ceh, unutar kojega su mogli nadzirati radnike, smatrali su, da je društvo usmjeren protiv njihovih interesa. Mnogi su prijetili radnicima otpustom, ako pristupe društvu.⁶¹ Ipak je društvo, budući da je počelo djelovati za vrijeme velikog kraha i agrarne krize 1873, a to se odrazilo i u pogoršanju stanja radnika u Zagrebu, sakupilo do kraja godine razmjerno lijepe broj od 491 članova. Korporativno su pristupili krojački, brijački i pekarski ceh, a 1874 kaptolska čohaška zadruga. Drugi su

⁵⁷ God. 1871 postojali su u Zagrebu ovi cehovi: krojački, gumbarski, tkalački i užarski krznarski, remenarski, barbirski, mesarski, kožarski, mlinarski, pekarski, klobučarski, čizmarski, zidarski, postolarski, bravarski, konobarski, stolarski, opančarski i veliki ceh. (Arh. gr. Zgb. Gr. pogl. Red. upr. br. 855/1871.) Formalno cehovi su bili ukinuti već zakonom iz doba apsolutizma 1859, ali se taj zakon nije u Hrvatskoj provodio.

⁵⁸ Spomenica o 25-godišnjici (n. d.).

⁵⁹ Arh. gr. Zgb. Gr. pogl. Red. upr. br. 15/1873. Podnesak s pravilima vladi potpisali su V. Manzoni, postolar, N. Ičitović, bravar (socijaldemokrat), I. Pintarić, stolar.

⁶⁰ Narodne Novine br. 16 i 20/1873; Obzor br. 21/1873.

⁶¹ Spomenica (n. d.). Nj vlasti nisu izlazile ususret obrazovnim ciljevima društva. Molba društva, da se članovima omogući popust na kazališne karte i da mu se dađu na raspolaganje školske prostorije za predavanja, odbijene su.

radnici pristupali pojedinačno. Međutim, već 1874 je broj članova spao gotovo na polovicu — na 253 člana. Opadanje se nastavilo; 1875 bilo je svega 223 članova, a 1876, štoviše 171. Otada se broj članova polagano diže.⁶² Razlog opadanju može biti popuštanje krize, cehovska psihologija radnika, a i prilike unutar samog društva. Po pravilima i djelatnosti, zadatak je društva bila samo organizacija bolesničke blagajne i nekih stručnih predavanja i izleta.⁶³ Takva djelatnost ostavlja dojam, da je društvo zaista bilo sasvim nepolitičko. Međutim, nije bilo tako. Unutar društva je dolazilo do velikih razmirica. God. 1873 promijenila su se tri odbora društva: prvi i drugi na čelu s Topolščakom, a treći na čelu s Kahleom, koji ostaje predsjednik do kraja 1874.

Zbog čega dolazi do tih razmirica? Postoji pretpostavka, koja je vrlo vjerojatna. Vidjet ćemo kasnije, da će pri kraju 1874 i u početku 1875 izlaziti list »Radnički prijatelj«. Prvi će mu urednik biti Kahle, a zatim će ga uređivati redakcioni odbor od 14 lica na čelu s Franjom Potiskom. List će tada imati izrazito socijal-demokratski karakter. Budući da imena šestorice članova ove socijaldemokratske redakcije nalazimo i u odborima Obrtničko-radničkoga društva 1873, možemo pretpostaviti, da se borba vodila oko karaktera samog društva.⁶⁴ I u Njemačkoj i Austriji počeli su Arbeiterbildungsvereine kao nepolitički, da bi postepeno poprimali socijaldemokratski karakter. Vjerojatno je, da su ovi naši socijaldemokrati nastojali unijeti u društvo lassalijanske ideje, pa su došli u sukob s onim radnicima, koji nisu htjeli prekoraciti pravila društva. »Hrvatski radnik«, list frankovačkih radnika, piše 1898 u nizu svojih članaka protiv socijalista i o počecima socijalizma kod nas. Postoje tri mišljenja o počecima socijalizma kod nas, kaže list. Jedni tvrde, da je socijaldemokratska agitacija započela 1876, kad se socijaldemokratska ideja javlja prvi put sasvim otvoreno; drugi tvrde, da je takva agitacija započela 1883 u vezi s velikim nemirima u Hrvatskoj, a treći smatraju, da je započela tek 1889 s pariskim kongresom II. Internationale. List misli, da su ta mišljenja netočna. 70-tih godina socijalisti su iz Francuske slali proklamacije u Budimpeštu, koje su naišle na odziv i kod nas. Sljedbenici socijalista bili su ponajviše Nijemci. U početku bojali su se otvoreno istupati, ali tek što je osnovano Obrtničko-radničko društvo, počeli su u njemu rovariti. Kad je prvi predsjednik društva Topolščak odstupio, postao je predsjednikom Kahle, koji je izdao proglas na zagrebačke radnike. »Radnici složimo se organizirajmo se, pa bio tko koje mu drago vjere i narodnosti.« Po mišljenju lista takav je poziv dokaz, da iza njega stoji socijaldemokratska grupa. Otada su se u društvu održavali tajni socijalistički sastanci. Svaki stranac, koji bi došao u Zagreb, upisao bi se u to društvo. God. 1875 je ono postalo već pravi »osinjak«, iz kojega je počelo uznemirivanje radnika.⁶⁵ God. 1876 je na čelu društva soci-

---

⁶² Spomenica (n. d.).

⁶³ Pjevački zbor je slabo napredovao, pa je već pri kraju 1874 prestao s radom.

⁶⁴ To su slijedeća šestorica: Hoffmann, March, Huzek, Potisk, Hiža, Deanović. I u Ljubljanskom radničkom društvu vodila se borba oko socijaldemokratskog karaktera društva. F. Erjavec: n. d. A. Kristan: nd.

⁶⁵ God. 1875 zaista je cijeli odbor u rukama socijaldemokrata izdavača »Radničkog prijatelja«.

jalist Krone, koji je morao pobjeći iz Njemačke, a on već otvoreno širi socijal-demokratske ideje. Prema tome, mišljenje je »Hrvatskog radnika«, da se socijal-demokratska ideja počela širiti u Hrvatskoj s osnivanjem Obrtničko-radničkog društva, a pod utjecajem Pariske komune.⁶⁶

U prvoj godini postojanja Obrtničko-radničkog društva izbio je u Zagrebu u svibnju 1873 djelomični štrajk krojačkih radnika, koji su zahtijevali povećanje plaće. »Budući da je taj postupak krojačkih djetićah protuzakonit, gradsko redarstvo zatvorilo je jučer nekoje njihove kolovođe«, lakonski izvještavaju Narodne Novine. Time je štrajk bio, dakako, završen.⁶⁷

Zagrebačko gradsko poglavarstvo je s nepovjerenjem pratilo rad obrtničko-radničkog društva. Doiaskom na vlast Narodne stranke na čelu s Mažuranićem ujesen 1873, gradonačelnikom Zagreba postao je I. Vončina, jedan od prvaka Narodne stranke. Gradsko poglavarstvo je nastojalo u toku 1874, da zaobilaznim putem onemogući društvo. Htjelo se naime zabraniti, da se skupštine društva drže nedeljom poslije podne, a to je bilo jedino vrijeme, kad su radnici bili slobodni, budući da su radili i nedeljom prije podne, a u toku sedmice mogli bi se sastanci, zbog duljine radnog vremena, održavati tek kasno uvečer, ali je gradsko poglavarstvo i to zabranilo. Time je dakako bio ugrožen opstanak društva, i Kahle je hrabro započeo borbu s gradskim poglavarstvom. U svakoj od svojih žalbi ističe on, da se skupštine društva mogu održati samo u nedjelju poslije podne. »Uzrok tomu jest, što kod nas žalibože nije za radnički stališ još ništa učinjeno glede vremena za trajanje radnje, a osobito pako glede nedeljne radnje.«⁶⁸ Kahleovu žalbu zemaljskoj vladi popratilo je Gradsko poglavarstvo nakon duljeg otezanja spisom, u kojem moli, da vlada ne uvaži radničku žalbu.⁶⁹ Skupštine Obrtničko-radničkog društva, kaže se u spisu, održavaju se samo nedeljom poslije podne. Na njima mora biti prisutan povjerenik gradskog poglavarstva, a nedjelja poslije podne je jedino vrijeme odmora za gradske činovnike. Skupštine bi se mogle održati i u nedjelju prije podne, kada rade samo neke struke i to do deset sati, a nakon toga ima dosta vremena za skupštinu, »ako se društvo drži svojih pravilah i nezalazi stranputice, kako obično biva«. Prenaporno je za gradskog činovnika prisustvovati u nedjelju poslije podne ovim skupštinama, »koje obično do večera produžuju uslijed reformatorskog mudrovanja kolovodjah ovdješnjih radnikah, kojim se silne socijalne promjene vrte po glavi, kako se to najbolje razabire iz zagrebačkog radničkog lista.«⁷⁰ I taj spis, prema tome, potvrđuje našu pretpostavku, da u društvu djeluju socijaldemokrati. Zemaljska vlada je i pored takva popratnog spisa uvažila radničku žalbu s obrazloženjem, da se skupštine društva održavaju samo jednom na mjesec, pa ne će biti prenaporno činovnicima da im prisustvuju.⁷¹ Opstanak radničkog društva bio je dakle spašen.

⁶⁶ Hrvatski radnik br. 11/1898 Spomenica o 25. godišnjici i ona o 50-godišnjici društva ističu velike razmirice unutar društva, ali ne kažu otvoreno, o čemu se radi.

⁶⁷ Narodne novine br. 111/14. V. 1873.

⁶⁸ Arh. gr. Zgb, Gr. pogl. Red. upr. br. 11807, 12236, 15144/1874.

⁶⁹ Sudeći po rukopisu i parafu koncepta sastavljač je vjerojatno Šenoa.

⁷⁰ Arh. gr. Zgb, Gr. pogl. Red. upr. br. 15144/1874.

⁷¹ Isto.

V.

Ta prva faza radničkog pokreta u Zagrebu dosiže svoju kulminaciju izdavanjem lista »Radnički prijatelj«, koji izlazi od 4. X. 1874 — 25. IV. 1875.⁷² U svemu je izašlo 30 brojeva na hrvatskom i njemačkom jeziku. Karakter lista prolazi kroz dvije etape: prvu pod uredništvom Kahlea, sve do broja 9/1874 i druga pod uredništvom redakcionog odbora na čelu s Potiskom.

Stanovište Dragutina Kahlea prema radničkom pitanju i program njegove djelatnosti najbolje pokazuje njegova brošura »Njekoliko rieči o društvenom životu«, koja je prva radnička knjižica u Hrvatskoj.⁷³ Ona je trebala da izađe još u rujnu 1874 kao neka vrsta programa za »Radnički prijatelj«, ali se zbog različnih teškoća pojavila tek tada, kada je »Radnički prijatelj« već izlazio. Svaha je toga spisa, kaže Kahle, »da u hrvatskih radnicah probudim duh društvenoga života«, t. j. propaganda za udruživanje radnika, i da bolesničkoj blagajni radničkog društva, kojoj poklanja cijelu nakladu, materijalno pomogne, jer dok ostala humanitarna društva imaju bogate zaštitnike, za radničko društvo nitko se ne brine, »a to valjda s razloga, što je ono siromašno, 'radničko', o svojih krvavih žuljevih postojeće društvo«. Kahleovo geslo glasi: »Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život.« Ova nazdravičarska parola ne odgovara, međutim, sadržaju spisa. Kako dakle Kahle obrazlaže svoj poziv za udruživanje radnika? Današnje vrijeme, kaže on, zahtijeva od radničke klase, da stekne što više znanja, koje radnik može postići samo u radničkim društvima. Radnici u inozemstvu imaju danas važan položaj u društvu. Oni stavljaju na dnevni red pitanja, »koja su ista zakonodavstva pripoznala kao pravedne ali za sada još nepostizive tražbine.« Na taj stepen dovela su radnike njihova društva. U našoj domovini, u Zagrebu, konstatira autor sa žaljenjem, radnici su nehajni za društveni život. Razlog je tomu činjenica, što je radnička klasa u Hrvatskoj zapuštena, jer ceh, ta srednjevjekovna tvorevina, nije im pružao nikakvo znanje ni pouku. Nehajstvu hrvatskih radnika treba ozbiljno stati na put, jer je ono korijen svega natražnjaštva. Radniku može pomoći samo radničko društvo, kakvo već dvije godine postoji u Zagrebu, ali mu se dosad pridružio samo mali dio radnika, a ne svi, kako se očekivalo. Autor žali, što onaj veliki broj naših radnika, koji su putujući svijetom bili članovi radničkih društava, ne potiču društveni život u domovini. On poziva upravo te radnike, da podučavaju svoje drugove.

»Za radnike biti će društvo ono mjesto, gdje će se oni međusobno upoznati, kamo tmađu svi bez razlike narodnosti pravo pristupa, gdje će oni učiti, kako jim se valja složiti, prijateljski štovati i bratinski ljubiti; tamo će izčeznuti svaka mržnja u pogledu narodnosti, ona bo jest najveći neprijatelj svih radnika, a i najubojitije je oružje, kojim se oni sami utiru. Neka ljubi svaki svoju domovinu, narodnost i običaje svoje nada sve, to dapače mora svaki pošten čovjek, ali tim manje smije mrziti tuđu zemlju ili narodnost, a osobito radnik, komu jest cijeli svijet domovina; čemu da on mrzi tuđe zemlje, kad mora u nje putovati, a u njima tek

⁷² »Radnički prijatelj« nalazi se u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.

⁷³ Njekoliko rieči o društvenom životu. Napisao i hrvatskim radnikom posvetio Dragutin Kale. U Zagrebu 1874. Brošura se nalazi u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

dobije pravo osjećanje one ljubavi, koju mora da vazda goji prama onoj zemlji, gdje no je svjetlo ugledao, ona bo je njegova užja domovina. Radnici se smatrati moraju kano braća, kano sinovi jedne majke — radnje. — Napokon »društvo« jest stališu radničkom zviezda predhodnica, koja će ga vazda uztrajno i nepomično voditi stazom napredka; a radnici, vjerno sljedeć vođu svoga, postići će svoj cilj, a taj je odavna već u srcih njihovih jednako gojena želja za slobodu i ravnopravnost radnika. — Pomislimo samo na tužno stanje radničkoga stališa, koji je po svom zvanju najkorisniji i najslavniji stališ, ali u bitisanju najkukavniji i najpotišteniji, pošto ga sve zamiće; on je svagdje zadnji i svačim, što mu se daje, mora zadovoljan biti. Radnik neima nigdje upliva; sve što se čini, čemu se i on pokoravati mora, bez njegove privolje se čini; ali da se olahkoti tuga i nevolja, s koje radnički stališ najviše pati, ništa nije učinjeno! — Kada li se promisli, kojim trudom i težkom mukom si radnik najnuždnije samo za svoje živovanje zaslužiti, i koje terete on nositi mora, pak da kraj svega toga nikakva prava neima, tad se mora doći do uvidjenja, da je stanje ovo zbilja nesnosno, pa da se mora nastojati pripomoći mu, da će biti i radniku moguće živiti onako, kako to čovjeku dolikuje, da bude i radnički stališ uzpostavljen u red onih, koji se nad njim uzvisuju, te ga prezirno od uživanja svih blagodati, koje narav pruža, izključuju. Radnički stališ u red drugih uzpostaviti će pako samo »društvo«, t. j. ako se radnici složili budu, te udruženom snagom koracali stazom napredka.« (Sve podvukao Kahle).

Vidljivo je dakle da Kahle nipošto ne zamišlja radničko društvo isključivo kao bolesničku blagajnu i organizaciju za naobrazbu radnika. On naprofit pridaje društvu onaj zadatak, koji su proklamirali Arbeiterbildungsvereine u Njemačkoj i Austriji, a oni su bili u golemoj većini socijaldemokratski. U drugom dijelu brošure nastoji hrvatske radnike upoznati s nekim zahtjevima inozemnih radnika. Kao prvi radnički zahtjev ističe opće pravo glasa, zatim potpunu slobodu štampe i »zakonom propisano vrijeme za dnevnu radnju«, te ukidanje nedeljnog rada. »Dvojim, da je igdje na svijetu više od te silne potrebe, nego li upravo kod nas, da se vrijeme radnje zakonom opredieli; jer u nas malom je iznimkom skoro u svih radionica običaj, da se bez prestanka i bez razlike na kakovo opredieljeno vrijeme radi.« Nadalje spominje još dva radnička zahtjeva: ukidanje stajaće vojske i uvođenje pučke obrane, te obavezno i besplatno školovanje.

Radnički zahtjevi, koje Kahle nabraja u svojoj knjižici, potječu iz eisenachskog programa njemačke socijalne demokracije 1869.⁷⁴ To su dakako samo

⁷⁴ Eisenachski program Njemačke socijaldemokratske stranke sadrži slijedeće točke: Osnivanje »slobodne narodne države« Svaki član socijaldemokratske stranke obavezuje se na borbu za slijedeće principe: 1. postojeće političke i socijalne prilike nepravedne su i treba se protiv njih boriti; 2. borba za oslobođenje radnih klasa je borba za jednaka prava i dužnosti i za odstranjenje klasnog društva; 3. odstranjenje postojećega proizvodnog sistema (sistema nadnica) zadružnim radom, tako da svaki radnik dobije puni iznos svoga rada; 4. socijalno pitanje je nedjeljivo od političkog, zbog toga je njegovo rješenje moguće samo u demokratskoj državi; 5. jedinstvena organizacija stranke; 6. Socijaldemokratska stranka je dio Internacionale i pridružuje se njenim težnjama. Zatim stranka zahtijeva: opće pravo glasa za muškarce, direktno zakonodavstvo, ukinuće svih privilegija staleža, posjeda, rođenja i religije, uvođenje narodne obrane umjesto stajaće vojske, odvajanje crkve od države i škole od crkve, obligatnu nastavu u pučkim školama, besplatnu nastavu u pučkim školama i u svim

neki od tih zahtjeva, a među izostavljenima nalaze se i oni, koji tom programu daju njegov socijaldemokratski karakter. Prema tome brošura nema socijaldemokratski karakter, ali se iz nje jasno razabire, da je pisac blizak socijaldemokratskim idejama. Ta činjenica proizlazi također iz Kahleove suradnje sa socijaldemokratima unutar radničkog društva.

Sada treba da analiziramo fizionomiju »Radničkog prijatelja« pod Kahleovim uredništvom.⁷⁵ Nakon velikih poteškoća pojavio se prvi broj 4. X. 1874. »Radnički prijatelj« je »list za pouku radničkog stališa i širenje društvenoga života«. Po svom programu ne smije se baviti ni političkim ni religioznim pitanjima.⁷⁶ Već je spomenuto, da list ima hrvatski i njemački dio; posljednji prelazi u većoj mjeri negoli hrvatski dio okvire lista. Nas dakako najviše zanima, ima li u brojevima pod Kahleovim uredništvom socijaldemokratskih elemenata. U proglasu čitaocima Kahle na umjereniji način iznosi sve ono, što je već rekao u svojoj brošuri, ali izostavlja političke zahtjeve, tako da se taj proglas sastoji iz prilično maglovitih fraza, koje ne mogu dati odgovor na pitanje o karakteru lista. Njemački proglas je nešto jasniji. Važnost udruživanja treba da uvidi svaki radnik, »komi hoće jedinstvom izboriti put k cilju: da postigne društveni položaj, koji mu pripada i da popravi svoje materijalno stanje.«^{76a} Njemački se proglas nada, da će i braća izvana poduprijeti novi list.

Već u drugom broju nalazimo u njemačkom dijelu članak o društvenom položaju radnika. Članak napada liberalnu buržoaziju i njenu slobodu trgovine, koja nije ništa drugo nego sloboda neograničenog iskorištavanja radnika. Tko još ima smisla za pravednost, nastojat će da pridonese promjeni ovih strašnih odnosa (der schreienden Missverhältnisse). Tim je člankom oprezno stavljeno na dnevni red lista pitanje o promjeni postojećih društveno-ekonomskih odnosa.⁷⁷ U trećem broju pojavljuje se i opet u njemačkom dijelu članak o radničkim zahtjevima, koji govori još jasnije. Radom mnogih koristi se samo mali broj ljudi. Razlog leži u tome, što su radnici nemoćni da se sami stave u položaj poduzetnika. »Darum ist es eine gerechte Hauptforderung, wenn wir die gesetzliche Erleichterung der Erwerbs-Genossenschaften von Arbeitern (pod. R. p.), aber nicht nur diese Erleichterung, sondern auch den staatlichen Credit, staatliche Garantie für die Erwerbsgenos-

—
javnim ustanovama za naobrazbu, nezavisnost sudova, uvođenje porote i stručnih sudova (Fachgewerbegerichte), usmene i javne sudske rasprave i besplatno sudske uređivanje, ukidanje svih zakona o štampi, društvima i koaliciji, uvođenje normalnoga radnog dana, ograničenje ženskog i dječjeg rada, ukidanje indirektnog poreza, uvođenje jedinstvenoga progresivnog poreza na dohodak i nasljedstvo, državnu skrb za zadrugarstvo i državni kredit za slobodne produktivne zadruge pod demokratskim garancijama (Bebel, n. d II, str. 93—4).

⁷⁵ Ime »Radnički prijatelj« možda je izabrano po uzoru na list Der Arbeiterfreund, koji izlazi u Berlinu 1863—1866 i u Halle 1867—1870.

⁷⁶ Spis sa točnim programom lista ne nalazi se među spisima gradskog poglavarstva. Ali u samom se listu ističe, da je zabranjeno pisati o političkim i religioznim pitanjima (br. 6/1874: Na razjašnjenje i br. 5/1874; Das Gesetz über das Versammlungsrecht).

^{76a} »der sich durch Einigkeit den Weg zum Siege: zur Erreichung der ihm gebührenden gesellschaftlichen Stellung und Verbesserung seiner materiellen Lage, erkämpfen will.«

⁷⁷ R. Pr. br. 2/1874 (Die gesellschaftliche Stellung des Arbeiterstandes).

senschaftlichen verlangen.« Posjednicima je takva državna pomoć dakako trn u oku, ali kad se radi o nekom burzovnom krah, državna se pomoć sama po sebi razumije. Samo općim pravom glasa, t. j. sudjelovanjem radnika u državnom aparatu, može se postići, da država uzme u obzir radničke zahtjeve. Taj članak, bez sumnje, tumači Lassallovu teoriju.⁷⁸ Nadalje se u članku iznose neki zahtjevi iz eisenachskog programa. Tu se pored onih, o kojima je Kahle već govorio u svojoj brošuri (opće pravo glasa, sloboda štampe, besplatno školovanje), navodi i zabrana dječjeg i ograničenje ženskog rada, ukidanje indirektnih poreza, odvajanje crkve od države i škole od crkve. Na kraju članka se ističe, da se više od tim zahtjevima ne smije reći, jer bi list inače bio konfisciran. To je i razlog da se pisac toga članka nije usudio iznijeti dva zahtjeva, koje je Kahle naveo u svojoj brošuri: ograničenje radnog vremena i ukidanje stajaće vojske. To su jedini teoretski članci u listu za vrijeme Kahleova uredništva.⁷⁹

U »Radničkom prijatelju« se osjeća povezanost s austrijskom socijalnom demokracijom. U njemačkom dijelu se donose »Pisma iz Beča«. Tu se hrvatski radnici nazivaju »Perteigenossen«, a uz ostalo se konstatira, da ne može biti jednakosti, dok postoji privatno vlasništvo. Pored toga, list i u hrvatskom i u njemačkom dijelu pozorno prati zbivanje u vezi s evropskim socijalistima, a naročito gradački proces protiv dr. Tauschinskoga.⁸⁰

Prema tome, njemački dio lista ima socijaldemokratski karakter, koji se manifestira i pored toga, što se pisci članaka ne usuđuju govoriti sasvim otvoreno. Hrvatski dio nema taj karakter i izbjegava članke s programatskim sadržajem; on se više bavi praktičkim pitanjima. »Radnički prijatelj« za vrijeme Kahleova uredništva ima stanovite socijaldemokratske elemente, za koje nije odgovoran Kahle, koji uređuje hrvatski dio, već jedan od članova redakcionog odbora, koji će kasnije uređivati list (vjerojatno Lihl).^{80a}

Jedan od glavnih zadataka lista je borba protiv cehovskog duha među radnicima i propaganda za upis u Obrtničko-radničko društvo. Obrtni zakon od 1872 ne provodi se konsekvntno. Postoje naime još kaptolski cehovi, pa je čak skupština kaptolskoga krojačkog ceha odlučila zamoliti vladu, da se učini iznimka i dopusti njegovo dalje postojanje. S druge strane, članovi kaptolskoga čohaškog ceha pristupili su korporativno društvu, jer im je bilo dosta »komande majstora«. Čohaši su čak pokrenuli neku akciju za povišenje nadnice.⁸¹

⁷⁸ R. Pr. br. 3/1874 (Die Forderungen der Arbeiter); v. F. Lasalle, Offnes Antwortschreiben an das Central-Comité zur Berufung eines allgemeinen deutschen Arbeitercongresses zu Leipzig, Zürich 1863.

⁷⁹ U hrvatskom dijelu se donosi članak: »Što će reći društvo«, ali on ima samo propagandni karakter (br. 2, 3/1874).

⁸⁰ R. Pr. br. 1, 5, 6, 7, 8, 9/1874.

^{80a} Dragutin Lihl, tipograf, jedan od prvih socijaldemokrata u Hrvatskoj, dolazi 1873 u Zagreb, nakon putovanja po mnogim velikim gradovima Njemačke, Austrije i Mađarske. Međutim, uskoro poslije propasti »Radničkog prijatelja« napušta socijalnu demokraciju i pridružuje se vladajućoj narodnoj stranci. Od 1887 bio je čak suradnik Khuenovih »Narodnih Novina«. Od 1893 do 1897 bio je ravnatelj okružne blagajne, pa su socijaldemokrati vodili protiv njega veliku kampanju. Umro je 1900. (Obzor 35/13. II. 1900.)

⁸¹ R. Pr. br. 1 (Dopis iz Bjelovara), 2 (Što će reći društvo), 3, 4 (Viesti), 7 (Opet jedan korak napried) 9/1874 (Skupština kaptolskog ceha).

Kao i 1869, grupa radnika želi saziv radničke skupštine, na kojoj bi se govorilo o koristi radničkog društva. Međutim, gradsko poglavarstvo zabranjuje takvu skupštinu.⁸² Prema tome, narodnjačko gradsko poglavarstvo slijedi istu taktiku prema radnicima, koju je »Zatočnik« 1869 osuđivao kao reakcionarnu, kad ju je provodila mađaronska vlada. Radnici su nato povelili akciju za pravo sakupljanja i udruživanja. Sastavljena je predstavnica saboru, za koju je prema tvrdnji »Radničkog prijatelja« sakupljeno 290 potpisa,⁸³ ali ona nije predana, jer je sabor međutim 22. X. primio osnovu zakona o pravu sakupljanja. Taj zakon, koji će odigrati tako veliku ulogu u vladinoj borbi protiv socijalne demokracije u Hrvatskoj, dočekan je od »Radničkog prijatelja« s velikim negodovanjem. Kahle u hrvatskom, a Lihl u njemačkom dijelu lista konstatiraju »nesuvremenost« t. j. reakcionarnost zakona, o problematiki kojega ne smiju diskutirati, jer bi se to protivilo programu lista, koji ne smije pisati o političkim pitanjima.⁸⁴ Kako ćemo vidjeti, radnici će ipak biti prvi, koji će se koristiti novim zakonom.

List se žali zbog slabog napretka radničkog društva. Karakteristično je, da su mnogi članovi društva željeli osigurati samo njegovu potpornu stranu, dok su prosvjetnu odbacivali.⁸⁵ U vezi s društvom, list se bori protiv tvorničkih kućnih blagajni, koje su bile prepuštene samovolji poslodavaca, i poziva radnike da nastoje oko njihova ukidanja i da se upisuju u »Obrtničko-radničko društvo«. Radnici tvornice parketa pokušali su to uraditi podnošenjem molbenice poslodavcima, ali su se povukli već kod prvog sukoba s poslovođom. List ustaje i protiv iskorištavanja šegrti i konkurencije rada u kaznionama.⁸⁶ Oštro osuđuje sve pokušaje povišenja gradskih daća na neke živežne namirnice, kao i povišenje cijena. Napada imućne trgovce, članove trgovačko-obrtničke komore i gradsko poglavarstvo, jer se brinu samo za svoje uske interese, a na radnike se ni ne obaziru. Njemački dio lista iskorišćuje priliku, da istakne potrebu ukidanja indirektnih poreza uopće.⁸⁷

Iz lista se vidi, da su poduzeti neki pokušaji za organizaciju ženaradnica.⁸⁸ Važni politički i kulturni događaj otvorenja zagrebačkog sveučilišta »Radnički prijatelj« pozdravlja, ali se žali da ni predstavnici radnika ni njihova pjevačka društva nisu pozvani na proslavu.⁸⁹ Antiklerikalna borba nagoviještava se u tim brojevima lista samo s dvije bilješke.⁹⁰

List donosi više dopisa iz provincije, iz kojih se vidi, da tada nije još nigdje bilo radničkog pokreta, pa čak niti u Osijeku, gdje je nekoliko godina

⁸² R. Pr. br. 1 (Viestnik) br. 2/1874 (Viestnik).

⁸³ R. Pr. br. 4/1874 (Pregled).

⁸⁴ R. Pr. br. 4/1874 (Osnova zakona o pravu sakupljati se), br. 5/1874 (Ispravci zakona o pravu sakupljati se i Das Gesetz über das Versammlungsrecht).

⁸⁵ Na pr., nije mogla biti održana skupština društva, jer je od 200 članova bilo prisutnih samo 23. R. Pr. br. 9 (Mjesečna skupština zagrebačkog obrtničko-radničkog društva), br. 2/1874 (Correspondenzen).

⁸⁶ R. Pr. br. 1 (Rundschau), 3 (Viestnik), 6 (Kućne blagajne u tvornicah), br. 5 (Rundschau), 8/1874 (Die Arbeit der Strafgefangenen).

⁸⁷ R. Pr. br. 2 (Rundschau), 3 (Pregled), 6 (Viestnik), 7/1874 (Die Erhöhung der städtischen Abgaben).

⁸⁸ R. Pr. br. 2/1874 (Žensko radničko društvo).

⁸⁹ R. Pr. br. 3 (18. listopad 1874 i Zur Eröffnung der Franz Josephs Universität).

⁹⁰ R. Pr. br. 3 (Rundschau) i 5/1874 (Dopisi).

prije toga postojalo prvo radničko-prosvjetno društvo u zemlji, koje su majstori uspjeli ubrzo onemogućiti.⁹¹

Iz »Radničkog prijatelja« možemo zaključiti da je prosječno radno vrijeme tada iznosilo 13—14 sati.⁹²

Kako je list bio dočekan u krugovima Narodne stranke, govori jedna Kahleova izjava u povodu širenja vijesti, da list uzdržava jedna stranka, koja je uzmakla s političkog polja (t. j. unionistička), nadalje da je list u sporazumu s komunarima i revolucionarnim republikancima. Urednik demantira sve te glasine i tvrdi, da je list posve samostalan.⁹³

Međutim, »Radnički prijatelj« dočekan je sa zadovoljstvom u Srbiji od grupe sljedbenika Svetozara Markovića. »Rad«, jedan od listova Svetozareve grupe, piše već nakon četiri broja o samom listu i prilikama u Hrvatskoj.

»Svi listovi, koji izlaze u Hrvatskoj, udeševani su prema potrebama ili bolje reći prema čefovima hrvatskih političara, hrvatske gospode, plemića i »inteligencije«, a za zaboravljeni i zadržani radnički stalež nije se niko ni sećao. A i ko da se seti prljavih i sirotih radnika, koji celoga dana gutaju u fabrici i radionici prašinu i dim, koji se u veče iznureni i bleđi vraćaju kući, da pojedju komad suvoga hleba, da na prljavim dronjcima odmore svoje umorene kosti, pa da sutra dan opet zorom hitaju na fabriku?... O ne! Hrvatska gospoda imaju mnogo važnijih poslova, no što je briga za ovaj zadržani i zaboravljeni radnički narod. Zar gospoda da prenebregnu bistrenje politike, zar da napuste balove, igranke zabave, pesme, lepe veštine, »pikantne« novosti, »lepu književnost«, »veliku Hrvatsku« — upravo sva blaga »solidnoga« građanina — i to rad koga?... radi zabataljenih i zatucanih radnika. Nikad i nikako! Da, hrvatska inteligencija nije imala kad (doista nije imala kad) da se seti radnika, pa naravno da su se sami radnici morali setiti i pobrinuti o svojim nuždama i potrebama.

»... nije obes već nužda koja nagoni radnike da od svoje sirotinje otkidaju i troše na izdržavanje lista koji će zastupati radni narod. Pokret radnika na zapadu nije mogao da ostane bez uticaja na njinu braću po položaju i u drugim krajevima, pa kako je stanje radnika u Hrvatskoj onako isto grozno, kao ma gde u Evropi, prirodno je, da se socijalistička struja i kod njih javlja. »Jeretičke« ideje moraju i kod hrvatskih radnika sve dublje i dublje vatati korena. Radnici, koji se još zanose nadama, da je moguća harmonija — suglasnost — između kapitala i radnika, koji veruju da mogu biti i »vuci siti i stado celo«, otreće se malo po malo praznih i maglovitih nada i vidiće, da među kapitalistom, koji oće da pljačka i radnikom koji oće da mu se ne otima zarada, leži krvav nož, i da ne može biti primirja dok radnici ujedinjenim silama ne izmene društveni stroj tako, da u njemu ne bude mesta za gotovane i dembele.« »... nadamo se da će »Radnički prijatelj« umeti da dà realni pravac težnji hrvatskih radnika za udruženjem. Polovina »Radničkog Prijatelja« izlazi na hrvatskom a polovina na njemačkom jeziku. (Ukoliko smo mogli videti, iz brojeva koje smo dobili nemačka je polovina u listu mnogo jezgrovitija i smišljenija.) Već sama ta pojava pokazuje da su radnici dobro pojmlili da svađa o narodnosti među

⁹¹ R. Pr. br. 2 (Osijek), br. 3 (Dopisi). Dopisnik je Andro Kovačić. O Rijeci kaže list, da je nacionalna mržnja posijana među radnike kriva, što tamo nema radničkog društva (br. 1: Fiume).

⁹² R. Pr. br. 9 (Mjesečna skupština zagrebačkog obrtničko-radničkog društva)

⁹³ R. Pr. br. 6/1874 (Na razjašnjenje).

radnicima može da bude od vajde samo njihovim neprijateljima. Ljudi koji su već došli do takvih ubjeđenja da, ako urednu da obaveste i svoje drugove o tome, da ako im pođe za rukom da razviju ljubav i bratske odnošaje među radnicima sviju naroda u Trojednici. Mi želimo »Radničkom prijatelju« da se uspješno bori na trnovitom putu, kao što ga on sam nazva.«⁹⁴

U devetom broju lista izlazi proglas, u kojem se čitaoci obavještavaju, da Kahle zbog bolesti prestaje biti urednikom. Uskoro zatim odriče se on i predsjedništva Obrtničko-radničkog i Tipografskog društva. Njegovim odlaskom postaje list izrazito socijaldemokratski; uređuje ga Franjo Potisk, stolar, i odbor, u kojem se nalaze M. Cimaš, krojač, A. Deanović, krojač, W. Hiža, tkalac, W. Hoffmann, J. Huzek, L. Krone, slagar, D. Lihl, slagar, W. March, M. Mladitz, St. Oračić, slagar, M. Strašćak, krojač, J. Weitz, krojač.⁹⁵ Odbor Obrtničko-radničkog društva dolazi potpuno u ruke ove grupe sve do 1878. God. 1875 predsjednik je Lihl, potpredsjednik Deanović, a blagajnik Potisk, dok je 1876 i 1877 predsjednik Krone.⁹⁶ I Tipografsko društvo dolazi nakon Kahleove ostavke u ruke ove grupe; predsjednik postaje Stjepan Oračić, a poslije njega Lihl. Čini se, međutim, da Oračić ubrzo napušta Potiskovu grupu; između njega i »Radničkog prijatelja« dolazi do sukoba, jer list kritizira nerad društva, koje poprima sasvim nepolitički karakter.⁹⁷

Uočivši ove činjenice, moramo zaključiti, da se Kahle nije povukao zbog bolesti, već zbog neslaganja s grupom socijaldemokrata. Vidjeli smo, da je on bio blizak socijalnoj demokraciji i da je usvojio neke točke njena programa, koje imaju buržoasko-demokratski karakter. Čini se, da on nije htio ići dalje od toga i otvoreno propagirati socijaldemokratske ideje, kao što će to učiniti Potiskova grupa. Time je Kahleova uloga u radničkom pokretu završena. On će doduše biti predsjednik Tipografskog društva od 1879—1882, a 1896 još će se jednom na kratko vrijeme aktivirati u istom društvu, ali njegova djelatnost od 1874 pa sve do njegove smrti 1903 ne će više imati nikakva značenja za razvoj radničkog pokreta.

Dragutin Kahle bio je najvažnija ličnost u prvim počecima radničkog pokreta u Zagrebu. Pokazao je, da ima mnoge odlike pionira, ali malograđanska sredina, koja udara svoj pečat cijelom našem radničkom pokretu, povukla ga je s puta, kojim je — za naše prilike — već stigao dosta daleko. U historiji našega radničkog pokreta njegovo ime ne smije ostati zaboravljeno.

»Radnički prijatelj« dobiva pod uredništvom Franje Potiska i drugova izrazito socijaldemokratski karakter i zastupa eisenachski program, unutar kojega dolazi u listu naročito do izražaja Lassalova teorija.⁹⁸ Gotovo u sva-

⁹⁴ Rad, književni i naučni list, Izdao i uredio Pero Todorović, br. 18/1. XI. 1874 (Radnički prijatelj u Književnom pregledu). R. Pr. br. 9/1874 (Rundschau).

⁹⁵ R. Pr. br. 10 (Našim čitateljem).

⁹⁶ Spomenica o 25-godišnjici (n. d.); Kučenjak, n. d.

⁹⁷ R. Pr. br. 3 (Dopisi), br. 4 (Dopisi) i br. 6/1875 (Dopisi).

⁹⁸ Poznato je, da je Njemačka socijaldemokratska stranka u Eisenachu osnovana u protivnosti s ortodoksnim lassalijanskim Općim njemačkim radničkim savezom. »Radnički prijatelj« slijedi eisenachski program kao i austrijska socijalna demokracija, u kojoj Opći njemački radnički savez nema utjecaja, a ipak je u listu Lassalova teorija znatno više istaknuta od ostalih točaka eisenachskog programa. U toj činjenici nema protivurječnosti, jer upravo bitni zahtjevi eisenachskog programa o pro-

kom broju nalazi se barem jedan članak u vezi s Lassallovim idejama, a i članci, koji govore o praktičnim pitanjima, služe za ubacivanje različitih zahtjeva iz eisenachskog programa. Simbolično je za list u cijelosti, da već prvi Potiskov broj poziva na pretplatu Lassallovih djela: O suštini ustava u prijevodu N. Markovića u Pančevu.⁹⁹ Sada nestaje razlika između karaktera njemačkog i hrvatskog dijela lista; oba propagiraju Lassallovu teoriju na način, koji je borbeniji i odlučniji od Lassalova. Interpretacija tih ideja je slobodnija i u njoj se osjeća utjecaj Internacionale. To je način pisanja karakterističan za eisenachski smjer njemačke socijalne demokracije. Evo nekoliko izvadaka, koji mogu ilustrirati karakter lista:

»I mi moramo nastojati, da postignemo u državi onaj položaj, koji većini pučanstva pripada; da postignemo sva prava, koja ostali razredi uživaju, jer i sve dužnosti vršiti moramo, kao što ostali razredi.« »Osjećamo da nam je od najpreče nužde da promienimo proizvodnu sistem, usljed koje radnik samo najmanji dio čista dobitka privredjene radnje dobi, dočim veći dio zadrži za sebe onaj, koji je raznim okolnostima u posjed glavnice — kapitala — došao, premda je radnik sve svoje sile napeo, da se čisti dobitak postigne, a glavničar gospodski prekrštenih rukuh gledao, kako mu se žuljevi i krvavim znojem radnika glavnica umnaža. Ovom sistemom nagomilala se glavnica u pojedinih rukuh i time postade ono proizvodjanje u veliko, što danas hiljade i hiljade radnikah odvisno čini od jednoga kapitaliste. — To je ono breme, koje nam sbaciti valja. Nastojati nam je, da nam plod radnje naše ostane u vlastitih rukuh, da onaj plod uživa, koji je sav svoj trud, svu svoju radnu silu uložio, da se plod postigne. Boriti nam se je, da na mjesto današnje tako zvane »plaće«, što ju radnik dobiva, da svoju silu u krieptosti uzdržati uzmogne, stupi podpuni »iznos« radnje, koji se daje postići, ako mjesto pojedinih glavničarah sdruženi radnici sami proizvodjaju. Nu pošto radnikom manjkaju glavnice za proizvod, to jim je zadaćom, da pomoć države traže, da jim država ujamči vjeresiju i poslovanje. — Samo tim načinom riešit će se ovo gospodarstveno pitanje, koje se je dosada u svih državah bez uspjeha razpravljalo, te pojedinim državam i pogibeljno postalo.«¹⁰⁰

»... i ako bi se dogodilo, da naplata radnika skoči iznad cijene, koja mu je prosjekom za namirivanje svojih potreba nuždna, opet mu je udes zao, te se opet na njemu siromahu osveti tim, što je radnik u boljih okolnostih naklonitiji stupanju u brak, a s tim se množi razplodjivanje radničkog naroda; otud opet dolazi silna ponuda radnih rukuh, koja će poslje naplatu da snizi. To vam je prokletstvo sadašnjeg ekonomskog stanja. Iz tog se kovrta nemože nikud kamo, ono se neda osporiti: to je gvozdeni ekonomski zakon«. »... tu treba samo u obzir uzeti, da je taj gvozdeni zakon o naplati radničkoj samo tad moguć, kad se predpostavje današnji osnovi i odnošaji u čovječijem društvu. Ovi odnošaji i osnovi djelo je

---

mjeni postojećih produkcionih odnosa temelje se na Lassallovj teoriji. Kao socijal-demokratskom listu, »Radničkom prijatelju« je dakako glavna svrha da uvjeri hrvatske radnike, da se njihovo stanje može popraviti samo promjenom produkcionih i društvenih odnosa, pa je zbog toga najveća pažnja posvećena baš tumačenju Lassallove teorije.

⁹⁹ Lassalle, Über Verfassungswesen, Berlin 1862.

¹⁰⁰ R. Pr br. 3/1875; v. Lassalle. Offnes Antwortschreiben, str. 22—23.

čovečje, sve je to tako čovjek uredio, i to sve može čovjek isto tako da odstrani prema tome to nije nikakvi prirodni zakon, kako neki tvrde.«¹⁰¹

»Kad bude radnički stališ sam svoj poduzetnik, onda i samo onda može se odstraniti onaj gvozdeni zakon, koji sada još odlučuje radničku nadnicu. Jer u tom slučaju nebi se izrada dielila na nadnicu i na poduzetnički dio — koj je uvijek ogromno veći nego nadnica — te bi na mjesto nadnice stupio kao naknada za potrošenu radnu snagu: cijeli i podpun i iznos radnje«. »Radnički pokret današnje dobe zahtjeva očito i odrješito od države, da mu ona pripomoći pruži kao brojčano najjačemu razredu«. »To zahtjevanje radničkog pokreta nazivlju protivnici naši: komunističke i socijalističke težnje. Nu nedamo se time ustrašiti, jer su to samo fraze, izrečene od ljudih, koji nas ili zasljepiti kane ili pako neznadu što govore. Ovdje ne može o tako zvanom komunizmu i socijalizmu ni govora biti, jer radnik u tom odnošaju upravo kao sada pridržuje svoju osobnu slobodu, osobni svoj način života i osobnu nagradu radnje, te u nikakvom drugom odnošaju prema državi ne stoji, nego da mu je ova ili uzajmila nuždu glavnicu ili mu ujamčila vjeresiju (kredit)«. ¹⁰² (Sve podvukao R. p.)

Svrha lista karakterizirana je na neupadljivu mjestu u listovnici uredništva ovako: »Naš se list bavi ozbiljnim životnim pitanjima; list treba da podučuje radnike, kako bi shvatili nepravdu današnjega društvenog sistema; treba da im pokaže sredstva i putove za poboljšanje tog sistema i da čuva njihove interese.«¹⁰³

Vidi se, dakle, da se takav cilj lista potpuno protivi njegovu službenom nepolitičkom karakteru. »Radnički prijatelj« iskorišćuje svaku priliku, da protestira protiv njemu nametnute stege i odnosa vladajućih krugova prema radnicima. »U nas Hrvata ima već prilični broj društva, nu većinom su to društva humanitarna ili zabavna. Društvo pako, kojega bi prva svrha bila, da sadanje nepravde socijalne odnošaje zakonitim putem te zdravom reformom prekinuti nastoji... — t a k o v o društvo držali bi ,pogibeljnim za državu'«.

List se obraća saboru s pozivom, da donese zakon o slobodi udruživanja. Treba dopustiti raspravu o pravima i dužnostima državljana, a to se može najbolje u društvima. »Pravedan je dakle zahtjev radničkoga stališa, da mu država označi granice, u kojih se mogu društva kretati; da mu ustroji zakon, koji ga štiti od samovlasti pojedinih organa.« »Radnički prijatelj« želi upozoriti državnu vlast, »da je i u Hrvatskoj najniži razred: radnički stališ, došao do samosviesti, da se kreće, da zahtieva prava, jer dužnosti vršiti mora; da želi reforme sadanjih socijalnih odnošajah.« (Sve podvukao R. p.)¹⁰⁴ Očigledno je dakle, da list želi promjenu postojećih društvenih odnosa reformnim, a ne revolucionarnim putem, a to je u skladu s tadašnjim shvaćanjima njemačke socijalne demokracije.

¹⁰¹ R. Pr. br. 11/1875; v. Lassalle, Offnes Antwortschreiben, str. 15—18.

¹⁰² R. Pr. br. 12/1875; v. Lassalle, Offnes Antwortschreiben, str. 22—25.

¹⁰³ R. Pr. br. 4/1875 »Unser Blatt befasst sich mit ernstern Lebensfragen; es hat die Arbeiter zu unterrichten in der Erkennung der Ungerechtigkeit des heutigen Gesellschaftssystems, ihnen die Mittel und Wege zur Verbesserung dieses Systems zu zeigen und ihre Interessen zu wahren.«

¹⁰⁴ R. Pr. br. 2/1875.

U listu su, pored navedenog, zastupani mnogi elementi eisenachskog programa i djelatnosti njemačke odnosno austrijske socijalne demokracije kao: borba protiv Schultze-Delitzscheva sistema zadruga (pitanje je aktuelno i u Hrvatskoj, gdje je također započeo proces propadanja malog obrta i gdje buržoazija, da bi paralizirala radnički pokret i uspjela organizirati radnike u svom interesu, propagira takve zadruge),¹⁰⁵ borba za opće pravo glasa i udruživanje radnika na socijaldemokratskim principima, antiklerikalna propaganda (u maloj mjeri), školsko pitanje, antimilitaristička propaganda, borba za internacionalnu solidarnost radnika. List se bavi i ženskim pitanjem. U skladu s eisenachskim programom, »Radnički prijatelj« zahtijeva ograničenje i zaštitu ženskog i dječjeg rada, i odbacuje emancipaciju žena.¹⁰⁶ Postoji uglavnom samo jedno veliko pitanje iz radničkog života, o kojemu list ne progovara, a to je pitanje štrajka. Razumljivo je, zašto to list ne čini. Po Lassallovj teoriji o gvozdenom zakonu, štrajk je potpuno besmisleno sredstvo za poboljšanje materijalnog položaja radnika.

Socijaldemokratsko shvaćanje proizlazi iz svih praktičkih pitanja, kojima se list bavi. Nakon krize 1873 bijeda je u Zagrebu znatno porasla. Tada je humanitarno »Društvo čovječnosti« odlučilo da otvori pučku kuhinju, kako bi se prodajom jeftinih obroka pomoglo »siromasima«. »Radnički prijatelj« je odmah upozorio na posljedice ove kuhinje, koje će biti štetne za radnike. Zbog nezaposlenosti radničke su nadnice ionako niske, a logično je, da će se poslodavci upravljati prema jeftinim obrocima pučke kuhinje, pa će nadnice još više pasti. List ironizira shvaćanje, da se milostinjom može rješavati socijalno pitanje. Radnici žele, da se uzdržavaju od svog rada, a ne od milostinje, a ako to nije moguće, znači da su socijalne prilike nezdrave i da ih treba korjenito popraviti.¹⁰⁷ »Obzor«, međutim upravo želi, da se pučkom kuhinjom postigne smanjenje nadnica: »Bila bi pučka kuhinja i onda zavod dobrotvorni kad bi jeftinoća njezina živeža povodom bila tomu, da se zaprieči nerazmjerno zahtijevanje većih plaća i nadnice, koje su u domovini našoj, gdje je gotovo zapeo svaki promet i trgovina, onolike kakove su i u zemljah sa razvijenom trgovinom i liepim prometom; međutim marljivi težaci i vješti te revni radnici neimadu se plašiti, da će ih gospodari, koji ih mogu trebati, zato manje Plaćati što se sada dobije jeftinije živeža; u plaćanju odlučuje vještina u radnji i marljivost, ta na placu uobće djeluju samo življi promet i dobri trgovački poslovi.«¹⁰⁸ Kolike li razlike između »Obzora« i »Zatočnika« 1869! Narodna stranka je sada na vlasti, ona zastupa interese poslodavaca i njezin se organ služi tipičnom argumentacijom liberalne buržoazije protiv radnika.

¹⁰⁵ To čini u prvom redu »Obzor« (na pr. br. 40/1875). R. Pr. br. 11/1875 polemizira zbog toga s »Obzorom«. I mađarski zakonodavci potiču u IV glavi obrtnog zakona od 1872 osnivanje takvih zadruga. Sbornik zakona (n. d.) str. 169—189. Argumenti R. P-a protiv Schultze-Delitzscha baziraju na radu: Lassalle, Herr Bastiat-Schultze von Delitzsch, Berlin 1864. Schultze-Delitzsch iznosi principe svog zadružnog sistema u radu: Die arbeitenden Klassen und das Associationswesen in Deutschland als Program zu einem deutschen Congress, Leipzig 1858.

¹⁰⁶ R. Pr. br. 6, 7, 9/1875 (Über die Frauenarbeit im Gewerbe und moderner Industrie). — Eisenachski program ne prihvaća ravnopravnost žena u društvu, jer traži opće pravo glasa samo za muškarce nakon navršene dvadesete godine.

¹⁰⁷ R. Pr. br. 12, 13/1874 i br. 3, 12, 13/1875.

¹⁰⁸ Obzor br. 59/1875 (Zagrebačka pučka kuhinja).

Potiskov »Radnički prijatelj« nastavlja propagandom za Obrtničko-radničko društvo, čiju upravu drži u svojim rukama uredništvo lista. »Radnički prijatelj« ustaje protiv bolesničkih blagajni u tvornicama, kojima raspoložu poslodavci, bori se protiv otpora velikog dijela radnika, koji se boje ili ne žele stupiti u društvo. Mnogi radnici se opiru društvu zbog njegova internacionalnog stanovišta, a list im odgovara: »...svaki znade, da nam je narodnost naša naša širomaštvo; u tom smo svi jednaki, svi braća jedne te iste ove narodnosti.« Mnogi radnici ulaze u društvo, kad obole., i ostavljaju ga, nakon što su dobili potporu. Na taj način društvo nazaduje, i »Radnički prijatelj« se tuži na nebrigu radnika za njihove klasne interese. Jedan je od zadataka lista, da žigoše konkretne primjere prekomjerne eksploatacije i bijede radnika, što odlučno i čini, pa zbog toga, na pr., dolazi u sukob s upravom tvornice duhana.¹⁰⁹ Iz lista se vidi, da unutar društva ima i dalje žestokih prepirki. I pored brojčanog nazatka društva, naša grupa radnika bi željela proširiti zagrebačko društvo na cijelu Hrvatsku i Slavoniju. Uvjeta za takvo proširenje dakako nema; u provinciji vlada potpuno mrtvilo, osim u Osijeku, gdje je 1875 osnovano Obrtničko-radničko društvo na socijaldemokratskom temelju. O karakteru društva svjedoči ova činjenica: U svibnju 1875 trebao je biti održan kongres austrijske socijalne demokracije, koji su austrijska i mađarska policija uspjele onemogućiti. Uz ostale organizacije trebalo je da na tom kongresu bude zastupano i 120 »partijskih drugova« iz Osijeka, a to su vjerojatno bili upravo članovi navedenog društva, koje je osnovano dva mjeseca prije.¹¹⁰

Grupa naših socijaldemokratskih radnika nastavlja započetu akciju za održavanje javne radničke skupštine u svrhu propagande Obrtničko-radničkog društva. I pored novog zakona o pravu sakupljanja, gradsko poglavarstvo je otežalo s dopuštanjem za skupštinu zbog toga što, kako kaže »Radnički prijatelj«, »mi kao radnici odviše mirišimo po petroleju parižkom«.¹¹¹ Radnička je skupština najzad održana 21. II. 1875. Bila je to ne samo prva javna radnička skupština u Hrvatskoj, već i prva skupština uopće, koja se održala na temelju novog zakona o sakupljanju. Prisustvovalo je oko 300 radnika. Sazivač je bio Marko Deanović (član redakcije »Radničkog prijatelja«), koji je otvorio skupštinu klicanjem banu Mažuraniću, jer je donio zakon o slobodi sastajanja. Predsjednikom skupštine izabran je stolar Pavle Saulik. Dnevni red skupštine bio je: 1. potreba udruživanja radnika, 2. utjecaj štampe na razvitak radničkog pokreta i 3. općeradnička pitanja. O prvoj točki govorili su Potisk, zatim Weitz i Krone njemački i Cimaš (sve članovi redakcije »Radničkog prijatelja«), a poslije njih još jedan tapetar i jedan slagar. Prihvaćena je Potiskova rezolucija: »Današnja obća radnička skupština očituje, da je dužnost svakoga čestitoga radnika, da se pridruži braći svojoj te u jednom društvu složno za napredak radničkog stališa djeluje. Najzgodnije mjesto tomu jest ovdešnje obrtničko radničko društvo.« Lihl (član redakcije »Radničkog prijatelja«) govorio je o potrebi zakona o slobodi udruživanja i preporučio je predstavku na sabor u tom smislu. Prihvaćena je rezolucija: »Današnja obća radnička skupština obratiti će se predstavkom na visoki zemaljski sabor kraljevina Hrvatske i

¹⁰⁹ R. Pr. br. 5/1875 (Dopisi), br. 11, 13/1874, br. 5, 8, 15/1875.

¹¹⁰ R. Pr. br. 1, 7, 15/1875; Brügel n. d. II, str. 277.

¹¹¹ R. Pr. br. 11/1884 (Opet sloboda skupštine).

Slavonije za donošenje zakona o slobodi udruživanja. Radnici svih strukah pozivaju se da potpišu za ovu predstavku skupljaju.« Druga točka dnevnog reda iskorištena je za propagandu »Radničkog prijatelja«, koji je list Cimaš preporučio »oduševljenim hrvatskim govorom«. Poslije njega je Krone objašnjavao na njemačkom, kako je štampa »došla sasvim u vlast posjedničkoga stališa, kojemu samo za njegov interes služi.« I država upotrebljava štampu u svoje svrhe, u kojoj se cijela vladina djelatnost označava »narodu kao spasonosna«. Zbog toga je radnicima potreban neovisni radnički list, koji se bori za njihove interese i upoznaje ih sa svrhom radničkog pokreta, a takav je list upravo »Radnički prijatelj«. Prihvaćena je slijedeća rezolucija: »Radnici sakupljeni na obćoj radničkoj skupštini dne 21. veljače 1875 u gradskoj pivari, očituju ovim, da su potpuno zadovoljni sa pravcem lista »Radnički prijatelj« te ga prihvaćaju glasilom hrvatskih radnikah.« Na kraju govorio je krojač Wenge o bijedi radnika u kapitalističkom društvu.¹¹²

U građanskim krugovima je skupština pobudila priličnu senzaciju, ali se od građanske štampe na nju detaljnije osvrće samo »Obzor«. »Obzorovo« je opće mišljenje o radničkom pitanju ovo: »Rekneš li, da su naši obrtnici suviše skupi, a posao im ni s daleka u vrijednosti prema cieni; da radnici svake ruke za posao nedostatan traže veliku plaću, da nisu pouzdani, da krivo shvaćaju svoje dužnosti prema gospodarom, a i prema celomu društvu, ako misle, da im je jedina zadaća tražiti veliku plaću, nevaljano raditi pa se uvijek groziti obustavom radnje, eto, ti si neprijatelj razvitku domaće obrtnosti, protivnik si radećoj klasi, te zagovaraš moguću kapital na štetu siromašnih, svakoj nevolji izvrženih radnika.«¹¹³

»Obzor« odobrava radničku skupštinu i ističe zahvalnost radnika hrvatskoj vladi, što je donijela zakon o pravu sakupljanja. Državna uprava nema prava braniti takav sastanak, dok on ne prijeđe okvire zakona. »U ostalom radnikom nalažu i vlastiti dobro shvaćeni interesi, da ne vriedjaju zakonskih ustanova; umjerenošću, triznim i ozbiljnim shvaćanjem svoga položaja i svojih državlanskih dužnosti mogu oni, krećuć se na temelju zakona mnogo koristna po sebe izvesti.« »Obzor« odobrava i težnje radnika za udruživanjem. Ali dok radnici pod ovim pojmom shvaćaju socijaldemokratska radnička društva, pa možda čak i stranku, »Obzor« želi udruživanje radnika na temelju Schultze-Delitzscheva sistema »samopomoći«.¹¹⁴ U vezi s »Radničkim prijateljem« »Obzor« piše, da je razumljivo, što radnici žele imati svoje glasilo. Ali zadaća organa hrvatskih radnika mora biti sasvim drugačija od zadatka radničkih listova u Francuskoj, Njemačkoj ili Cislajtanijskoj. Hrvatska privreda ne može se takmičiti s inozemnom, niti naši radnici s inozemcima. »Radnici jamučno i sami znadu, da u Hrvatskoj ne mogu uspjevati nikakove socijalističke i komunističke teorije, da se Lassalleova nauka kod nas nemože udomiti, jer svemu tomu manjka svaka podloga. Vjekovita borba, koja se vodi među gospodarima i radnicima u drugih državah, nanosi silnu štetu narodnom gospodarstvu,

¹¹² Arh. gr. Zgb. Gr. pogl. Red. upr. br. 4039/1875. (Zapisnik obće radničke skupštine održavane dne 21. II. 1875 u prostorijah zagrebačke gradske Pivovare)

¹¹³ Obzor br. 32/1875. (Istina nada sve). Pisac misli o seljaku, da bi se morao okaniti predrasuda, ići manje u krčmu, a više — čitati! Drugim riječima, seljak je sam kriv svojoj bijedi.

¹¹⁴ R. Pr. br. 10, 11/1875

jer otegoćuje produkciju, slabi produktivnu snagu naroda, otegoćuje položaj poduzetnika ali i u propašćuje radničku klasu. Sačuvao Bog našu domovinu takovih odnošaja, kako je slaba i nerazvijena, morala bi ljuto nastradati. U nas treba mnogo radnika, svakomu je dakle dana zgoda da si privriedi česa treba, samo se hoće vještine i marljivosti. Mislio sam, da neće biti suvišno ovo nekoliko rieči na uvaženje hrvatskim radnikom. Patriote mogu se samo radovati, ako se budu hrvatski radnici uvijek odlikovali trieznim razabiranjem i uvažavanjem svih faktora i prema tomu udešavali svoj postupak. Želeć njihovim interesom svaki razvitak želimo pri tom, da budu oni i patriote hrvatski, da šire u svojih društvi i sastancih ljubav prema domovini. Tako bi moglo na brzo doći vrijeme, gdje se njihov organ ne bude morao štampati na hrvatskom i njemačkom jeziku.« (Sve podcrtao »Obzor«.)¹¹⁵

Prema tome, »Obzor« žigoše lassallijanski i internacionalni karakter »Radničkog prijatelja« i tvrdi, da samo o radniku osobno ovisi hoće li moći zaraditi ono što mu je potrebno za život.

Što je mislila druga sila u Hrvatskoj uz Narodnu stranku — svećenstvo — o prvoj radničkoj skupštini, nije nam poznato. Ali potrebno je istaknuti, da glavni ideolog »Katoličkog lista«, dr. Josip Rieger, upravo uoči ove skupštine konstatira, da se crkvene propovijedi ne bave aktuelnim pitanjima. On želi, da se kler svojski zauzme za radničko pitanje i da odbaci svoju dosadašnju nemarnost, jer je i kod nas došlo vrijeme, kad socijalno pitanje postaje vrlo aktuelno. Sam Rieger u »Katoličkom listu« marljivo prati razvoj radničkog pitanja, piše protiv Internacionale, komunista i socijalista, te protiv liberalne buržoazije, prepričava radove katoličkih profesora o socijalnom pitanju, koji pozivaju na povratak kršćanstvu.¹¹⁶

Grupa socijaldemokrata oko »Radničkog prijatelja« održavala je veze sa sljedbenicima Svetozara Markovića. O tome svjedoče brojni dopisi iz Beograda u listu, propaganda za pretplatu na Markovićevo kragujevačko »Oslobođenje« i na kraju opširan i topao nekrolog u povodu Markovićeve smrti.¹¹⁷

Međutim, za problem, koji obrađujemo, najinteresantnija je veza »Radničkog prijatelja« sa centrom austrijske socijalne demokracije u Grazu, koja se odvija preko krojačkog radnika Josipa Veitlmayera, zaposlenog u Varaždinu. Već smo istakli, da je nakon velikog procesa protiv socijaldemokrata u Beču 1870 došlo do nazadovanja radničkog pokreta i njegove rascjepkanosti. Centar socijalne demokracije prenesen je 1874 u Graz, a nalazio se pod vodstvom dr. Hyppolita Tauschinskoga, koji je prihvatio eisenachski program.¹¹⁸ Razumljivo je, da je austrijska vlada nastojala skršiti i radnički pokret u Grazu, kao što je to uradila i u Beču. Tauschinsky je 1874 uhapšen i protiv njega je poveden proces, koji »Radnički prijatelj« prati s velikim interesom. Kad je Tauschinsky u veljači 1875 izašao iz zatvora, donio je »Radnički prijatelj« proglas, u kojem se zahvaljuje na potpori radnika i poziva na daljnju

¹¹⁵ Obzor br. 46, 47/1875 (Prva javna skupštna radnika u Zagrebu). O radničkoj skupštini pišu još: Narodne novine br. 43, Agramer Zeitung br. 42.

¹¹⁶ Riegerovi članci u Katoličkom listu br. 27—29, 32—34, 38—39/1872, br. 7—8 1837; br. 9, 18/1874; br. 5—6/1875. Suština tih članaka ista je kao u sprijeda citiranom članku lista iz 1869.

¹¹⁷ R. Pr. br. 1, 2, 3, 5, 11, 14, 15, 16/1875.

¹¹⁸ Brügel, n. d. II, str. 238—256, 206; Wurzbach, n. d., sv. 43. str. 142—145.

borbu.¹¹⁹ J. Veitlmayer, jedan od sljedbenika Tauschinskoga, aktivno je surađivao u njemačkom dijelu lista.¹²⁰ On je htio da organizira varaždinsko radništvo, pa je u tu svrhu sazvaio skupštinu, na koju je pozvao dr. Tauschinskoga. Uzvanik međutim nije došao, ali je Veitlmayeru poslao pismo naslovljeno: »An die Arbeiter von Warasdin und ganz Kroatien!« U pismu kaže, da nije moguće i nadalje trpjeti sadašnji način produkcije i podjelu na kapitaliste i radničke robove. Svaki radnik mora uživati potpun iznos svog rada, a to se može postići samo, ako radnici steknu političku moć. Treba nastojati, nastavlja Tauschinsky, da svi ljudi budu jednaki, i boriti se za duhovno oslobođenje praznovjernog naroda, koji slijedi poganski instinkt kršćanstva, i nije još zreo za budućnost. Cilj svoje djelatnosti formulira Tauschinsky ovako: 1. u religiji oduševljenje za istinu¹²¹, 2. u politici osvajanje vlasti za postignuće slobode i jednakosti, 3. u socijalnom životu novi red rada i produkcije s garancijom dobrobiti za sve i svakog pojedinca. Da se to postigne, potrebno je jedinstvo radnika. Napredak je vrlo spor, ali zbog toga ne treba gubiti nade. Na kraju lista obećaje, da će doći u Hrvatsku, čim bude mogao i svršava s poklikom: Živjela socijalna demokracija i radnici Hrvatske i Varaždina!

To je pismo objelodanjeno u posljednjem, 17. broju »Radničkog prijatelja« od 25. IV. 1875 i vrlo je vjerojatno, da je ono dalo neposredni povod za obustavu lista. Možemo zamisliti, da je to pismo, koje govori o povezivanju austrijskih i hrvatskih socijaldemokrata, izazvalo paniku u redovima Narodne stranke. Općenitih razloga za obustavu lista bilo je dakako dovoljno, jer je »Radnički prijatelj«, pišući u socijaldemokratskom duhu, neprestano kršio svoj nepolitički program. Budući da nismo mogli pronaći direktnih izvora za obustavu lista, moramo uzeti u obzir drugu mogućnost: da je uredništvo samo prestalo s izdavanjem lista. »Radnički prijatelj« nije imao među radnicima uspjeha. Oko njega se okupljala samo mala grupa ljudi, pa je lako moguće, da ona više nije mogla snositi materijalne žrtve za list. Osim toga se u posljednjim brojevima sve češće ističu poteškoće »Radničkog prijatelja« zbog nedovoljne podrške listu. Međutim, protiv mogućnosti da je uredništvo samo prestalo s izdavanjem lista, govori činjenica, da posljednji broj ne nagovještava prestanak izlaženja, kao što to u sličnim situacijama biva, pa se, štoviše, donosi članak, čiji nastavak treba da slijedi u daljnjem broju.¹²² Vidi se dakle, da je odluka o prestanku izlaženja došla naglo, pa nam se stoga čini mnogo vjerojatnijim, da je vlada list zabranila.¹²³

Sam J. Veitlmayer bio je direktno umiješan u drugi proces protiv gradskih socijalista, koji se održavao u polovini 1875, budući da prvi proces nije

¹¹⁹ R. Pr. br. 9/1875 (Arbeiter! Parteigenossen!).

¹²⁰ R. Pr. br. 9, 12 17/1875. V. je poslao telegram prvoj radničkoj skupštini u Zagrebu

¹²¹ Tauschinski je želio dati proletarijatu novu religiju. God. 1869 napisao je brošuru: »Die Botschaft der Wahrheit, der Freiheit, der Liebe.« (Brügel, n. d. II, str. 248—250). Ta činjenica ilustrira nezrelost radničkog pokreta pod vodstvom Tauschinskoga.

¹²² Na pr. Radnički glasnik (1887—1889) donosi u svom posljednjem broju 18/1889 obavijest, da prestaje izlaziti zbog slabog odaziva radnika.

¹²³ Dokumenti o prestanku izlaženja »Radničkog prijatelja« ne nalaze se među spisima Gradskog poglavarstva, nego vjerojatno među spisima Zemaljske vlade.

unišio socijalnu demokraciju u Grazu, kako se to očekivalo. Veitlmayer je nastojao da organizira radničko društvo (Arbeiterbildungsverein) u Varaždinu. U tu je svrhu sazvan sastanak, koji je varaždinsko gradsko poglavarstvo nakon duljeg otezanja dopustilo i zatim javilo zemaljskoj vladi, da se sastanak odvijao potpuno u granicama zakona. Privremeni odbor za osnivanje društva poslao je vladi pravila radničkog društva, ali ih je ona vratila sa zahtjevom za ispravak. Prema izvještaju gradskog poglavarstva, pokretači društva nisu naišli ni na kakav odaziv među varaždinskim radnicima.¹²⁴ U međuvremenu započeo je progon gradačkih socijaldemokrata. U Brnu je uhapšen H. Wanké, jedan od glavnih suradnika Tauschinskoga. Moravsko namjesništvo javilo je 28. V. zemaljskoj vladi u Zagrebu (dakle jedan mjesec nakon prestanka izlaženja »Radničkog prijatelja«), da je Wanke imao razgranate veze u cijeloj Monarhiji, a da se među radnicima, kojima je bila povjerena socijaldemokratska djelatnost u pojedinim rajonima, nalaze i dva radnika u Hrvatskoj: J. Pravdica u Petrinji i J. Veitlmayer u Varaždinu.¹²⁵ I Pravdica je bio povezan s grupom oko »Radničkog prijatelja«, o čemu govore dopisi iz Petrinje potpisani s J. P.¹²⁶ Hrvatska je vlada odmah poduzela sve mjere da iskorijeni utjecaj austrijske socijaldemokracije u Hrvatskoj. Ne znamo, što se desilo s Pravdicom, ali u slučaju Veitlmayera odmah su stupili u akciju državni odvjetnik i sudbeni stol u Varaždinu, na posebnu molbu zemaljskog suda u Grazu. Veitlmayer je uhapšen, a premetačinom je zaista nađena prepiska s Tauschinskim. Veitlmayer je optužen radi zločina smetanja javnog mira i vjerezakona, a njegov je predmet ustupljen sudbenom stolu u Zagrebu kao nadležnom sudu, »jer su se pokazala obilježja zločina veleizdaje«, a odatle je Veitlmayer otpremljen u Graz, gdje mu je suđeno zajedno s Tauschinskim.¹²⁷ Mažuranićeva vlada je u vezi s ovim slučajem poslala okružnicu svim podžupanijama i gradskim poglavarstvima, u kojoj se kaže, da radnici u Austriji namjeravaju »staviti se u oprieku sa svojimi gospodari i javnim oblastmi«, na čelu s Tauschinskim i Wankeom, »koji su pokušali već, staviti se u tom obziru u savez i sa radnici u Hrvatskoj i Slavoniji«. Kod Veitlmayera u Varaždinu pronađeno je pisama, »smjerajućih na taj radnički pokret i razprostiranje istoga među ovozemnim radnici.« Naređuje se svima političkim oblastima, da radnike »pozornim okom prate« i da ih odmah uhapsu, pronađu li se kod njih kakva kompromitirajuća pisma.¹²⁸

Nije nam poznato, da li su bivši članovi uredništva »Radničkog prijatelja« pogođeni kakvim mjerama u vezi s gradačkim procesom. Socijaldemokrati se svakako nisu odrekli izdavanja lista. Bravarski pomoćnik Stjepan Ičitović, koji je surađivao s Potiskovom grupom, ali nije bio u uredništvu »Radničkog prijatelja«, zatražio je od Gradskog poglavarstva dopuštenje, da može izdavati

---

¹²⁴ Arhiv grada Varaždina. Poglavarstvo slobodnog i kr. grada Varaždina. Red. upr. br. 3150, 2889/1875.

¹²⁵ Arh. gr. Var. Gr. pogl. Red. upr. 3150.

¹²⁶ R. Pr. br. 4/1875 br. 6, 13/1875.

¹²⁷ Arh. gr. Var. Gr. pogl. Red. upr. br. 2889, 2942, 3150, 3327, 4558/1875. O žalosnom svršetku dra. Tauschinskog i njegovog napuštanja radničkog pokreta v. Brügel II, str. 301—304; Wurzbach, n. d., sv. 43, str. 142—145.

¹²⁸ Arh. gr. Zgb. Gr. pogl. Red. upr. br. 12977/1875.

socijalno-gospodarski tjednik »Novi radnički prijatelj«. Gradsko mu je poglavarstvo odgovorilo: »S razloga, što unutra pomenutom tjedniku »Novi radnički prijatelj« imade prema razložnom programu među ostalim i razpravljanje društveno gospodarstvenih pitanjah (social-ekonomische Fragen) sadržajem biti«, list po tiskovnom zakonu od 1852 mora dati jamčevinu od 2500 forinti.¹²⁹ Tako golemu svotu radnici dakako nisu imali, pa je time daljnje izdavanja lista onemogućeno.

* *
*

Prema svemu navedenome rezultati analize prve faze početaka radničkog pokreta u Hrvatskoj od 1869—1875, u prvom redu što se tiče Zagreba, bili bi slijedeći: Ekonomska baza u Hrvatskoj nije još bila toliko razvijena, da bi dopuštala masovni radnički pokret. Bitni proces, koji uvjetuje radnički pokret tek je započeo i ne bi bio dovoljan, da izazove gibanje među radnicima, da nisu djelovali utjecaji austrijskog radničkog pokreta, koji je u svom najvećem dijelu bio socijaldemokratski. Obje ove komponente unutar i vanjska, koja je bila dominantna, izazvale su tek gibanje među malim brojem zagrebačkih i osječkih radnika. Razvoj socijaldemokratske ideje unutar tog razdoblja tekao je ovako: Prve akcije radnika 1868—1870 nastale su pod utjecajem sindikalnih pokreta u velikim gradovima Monarhije, kojima su rukovodili socijaldemokrati. Sama socijaldemokratska ideja još ne dolazi do izražaja, ali se znađe, da su u pokretu aktivni pojedinci, koji su socijaldemokrati. Utjecaj Pariške komune odrazio se u Zagrebu i opet posredstvom radničkih pokreta u Beču, Budimpešti i Pragu, koji su djelovali na prve štrajkove u Zagrebu. Osnivanje radničkog društva dalo je mogućnost nekolicini socijaldemokrata, uglavnom austrijskih radnika i onih, koji su se prigodom svojih putovanja u inozemstvu upoznali s radničkim pokretom, da postepeno pojačaju propagandu socijaldemokratskih ideja. Jedan je dio radnika prihvaćao samo neke praktičke i političke zahtjeve socijaldemokratskog programa, dok se za krajnji cilj nije mogao odlučiti, kao što se vidi u Kahleovu slučaju. Drugi je dio radnika, među kojima su bili najaktivniji Potisk, Lihl, Krone (Nijemac) u potpunosti prihvaćao eisenachski program. Ideje, koje su ovi radnici zastupali, bile su doduše borbene za prilike u Hrvatskoj, ali nipošto revolucionarne, već reformističke i u priličnoj mjeri nezrele. Takve su one logično morale i biti pod utjecajem Njemačke socijaldemokratske stranke, koja je po svom eisenachskom programu doduše bila povezana s Internacionalom i Marxom, ali je bila još vrlo daleko od marksizma. O tome najbolje govori poznata Marxova kritika programa, koji su tada konačno ujedinjene njemačke radničke stranke prihvatile na svom kongresu u Gothi, u svibnju 1875, dakle mjesec dana nakon prestanka izlaženja »Radničkog prijatelja«. Za karakteristiku zagrebačkih socijaldemokrata važna je i činjenica, da su oni bili pod neposrednim utjecajem austrijskog radničkog pokreta pod vodstvom dr. Tauschinskoga, koji je tada bio na nižem stupnju nego njemački radnički pokret. Socijaldemokratska grupa privremeno je pobijedila i dobila u svoje ruke upravu radničkog društva i list »Radnički prijatelj«, ali ona nije naišla ni na kakav odziv među

¹²⁹ Arh. gr. Zgb. Gr. pogl. Red. upr. br. 13327/1875.

radnicima, jer prilike još nisu ble dozrele za socijaldemokratski pokret. Ova činjenica ne umanjuje njeno značenje. Ona je ipak odigrala pionirsku ulogu. S njome pojavila se socijaldemokratska ideja u Hrvatskoj da više iz nje ne nestane, jer socijaldemokrati neće nipošto prestati sa svojom djelatnosti nakon propasti »Radničkog prijatelja«. Socijaldemokratska ideja širit će se i nadalje među zagrebačkim radnicima i proći će različne metamorfoze. Od prvih socijaldemokrata pa sve do onih radnika, koji će petnaestak godina kasnije organizirati masovni radnički pokret, postoji neprekinuti kontinuitet.

Viši društveni slojevi odnose se različito prema pojavi gibanja među radnicima u Zagrebu. Unionistička stranka, koja je na vladi do 1873, ima potpuno negativni stav prema radničkom pokretu. Svećenstvo, sudeći po »Katoličkom listu« ne osuđuje pokušaje radničke organizacije, ali zauzima dakako negativno stanovište prema socijalnoj demokraciji. Najzanimljivija je u tom pogledu metamorfoza Narodne stranke. 1869 kad se ona nalazi u opoziciji pozdravlja nastojanje oko organizacije radnika, za koju se zalaže Makanec, u nadi, da će moći usmjeriti radnički pokret prema svojim interesima u borbi s Unionističkom strankom. Pod utjecajem Pariske komune ona napušta svoju toleranciju prema radničkom pokretu da bi njeni prvaci uskoro zatim došli u odlučni sukob s prvom većom radničkom akcijom — tipografskim štrajkom. Dolaskom Narodne stranke na vlast učvršćuje se njen otpor protiv radničkog pokreta, protiv kojeg istupa s tipičnim argumentima evropske liberalne buržoazije.

Između 1869 i 1875 radničko je pitanje počelo bivati aktuelno i u Hrvatskoj. Zaslugom Kahlea, socijaldemokrata i drugih došlo je do gibanja među zagrebačkim radnicima, koje doduše nije obuhvatilo veći broj radnika, ali je počelo lomiti cehovski duh i predrasude. Iako se pretežni dio zagrebačkih radnika nije pridružio pokretu, oni su ipak imali mogućnost, da o njemu čuju i prate njegov razvoj, pa je time bačena prva klica za širi razmah radničkog pokreta. Praktični rezultati djelatnosti ovih prvih radničkih boraca nisu bili veliki. Ali može li kada rad prvih pionira na nekom području dati veće rezultate? Mi na svaki način ne smijemo preći šutke preko prvih nesprenih koraka radničkog pokreta u Hrvatskoj. Zbog toga je valjalo izvući iz zaborava ove prve borbe, kojima pripada časno mjesto u historiji radničkog pokreta u Hrvatskoj.

R é s u m é

LES DÉBUTS DU MOUVEMENT OUVRIER À ZAGREB

En 1890 commence en Croatie la période de l'activité de la démocratie sociale organisée. Le mouvement ouvrier moderne avec les éléments socialistes se développe déjà depuis 1869, mais n'embrasse à cette époque qu'un petit nombre d'ouvriers. La période du mouvement ouvrier de 1869 à 1889 peut être divisée en trois parties:

1. De 1869 à 1875 des premières tentatives de l'organisation des associations ouvrières jusqu'à la suppression du premier organe ouvrier »Ami de l'ouvrier« (Radnički prijatelj).

2. De 1875 à 1884 la période de l'activité illégale de petits groupes d'ouvriers parmi lesquels se manifestent aussi des tendances anarchistes. — A propos des troubles en Croatie certains ouvriers étaient condamnés comme anarchistes.

3. De 1884 à 1889 le mouvement ouvrier se développe peu à peu et les tendances socialistes deviennent plus fortes.

L'auteur se borne à exposer seulement les traits caractéristiques du mouvement ouvrier pendant la période de 1869—1875 et arrive à la conclusion suivante:

Les circonstances économiques et sociales en Croatie immédiatement après le compromis hungaro-croate ne permettent pas un développement organisé du mouvement ouvrier. Il n'y a qu'un nombre restreint d'ouvriers qui adhèrent à ce mouvement. Après quelques tentatives restées sans succès les ouvriers réussissent à faire entrer les typographes et un certain nombre des ouvriers artisans dans des associations.

L'activité des ouvriers en Croatie est sous l'influence dominante du mouvement ouvrier autrichien. On entretient des liaisons avec le chef du mouvement socialiste à Graz dr. Tauschinsky.

A Zagreb les ouvriers sont divisés en trois groupes: Un groupe sans tendances politiques qui ne voit dans l'association ouvrière qu'un mode de protection en cas de maladie. Un deuxième groupe qui accepte quelques points du programme d'Eisenach, mais rejette ses tendances socialistes. Le troisième groupe accepte en entier le programme d'Eisenach et comprend un certain nombre d'ouvriers étrangers.

En 1874—1875 paraît à Zagreb le premier journal ouvrier «Ami de l'ouvrier» en croate et en allemand rédigé d'abord par le typographe Kahle qui appartient au second groupe ci-dessus mentionné. Mais bientôt après, le journal est rédigé par un comité de rédaction qui accepte sans restriction le programme d'Eisenach. Cependant le journal n'a pas duré longtemps. D'une part il n'avait pas d'appui de la part des ouvriers et d'autre part le gouvernement s'est décidé à le supprimer, car son caractère social-démocrate et son programme politique étaient contraires à la condition sous laquelle il a été autorisé à paraître c'est-à-dire de rester apolitique.

Ce groupe social-démocrate a organisé à Zagreb en février 1875 son premier meeting et c'était la première réunion conforme aux prescriptions de la nouvelle loi sur le droit de réunion promulguée par le gouvernement Mažuranić.

Ces ouvriers social-démocrates n'ont eu aucun succès auprès des ouvriers mais ils avaient néanmoins apporté en Croatie les idées social-démocrates. Ces idées ont continué à végéter jusqu'en 1890 quand les ouvriers se sont mis à fêter régulièrement le Premier Mai et dès lors commence le vrai mouvement socialiste.

Les premières activités ouvrières en Croatie ont commencé avec l'approbation du Parti national (Narodna stranka) qui à ce temps était en opposition contre le régime unioniste du ban Rauch. Mais pendant et immédiatement après la Commune de Paris les premières grèves des ouvriers de Zagreb et d'Osijek se déclarent. Sous l'influence de ces événements et encore plus quand le Parti national, à la suite de la révision du compromis hungaro-croate, a pris le pouvoir en Croatie, il a changé son attitude vis-à-vis du mouvement ouvrier et a commencé à le combattre de même que le faisait alors la bourgeoisie libérale européenne.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA VIII.

1955

BROJ 1—4

N A K L A D A »Š K O L S K A K N J I G A« / Z A G R E B

Redakcioni odbor

OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB